

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NURU ZEYNALABDİN OĞLU MƏMMƏDOV

AZƏRBAYCAN SSR MƏRKƏZİ İCRAİYYƏ
KOMİTƏSİNİN YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ
(1921-1938-CI İLLƏR)

İxtisas: 5503.02 - «Vətən tarixi»

tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın müasir tarixi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

A.Ə.Məmmədov

Rəsmi opponentlər:

akademik

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

İ.M.Hacıyev

C.M.Cəfərov

M.N.Quliyev

**Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun
“Azərbaycan tarixi” kafedrası**

Müdafiə «___» _____ 2015-ci il saat___ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhər, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.161 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

I. DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin məntiqi nəticəsi kimi dövlət müstəqilliyinin bərpasının böyük əhəmiyyəti həm də o oldu ki, qədim və zəngin dövlətçilik tariximizin obyektiv yazılmasına əlverişli şərait yarandı. Azərbaycan tarixinin yeni təfəkkür tərzində, doğru-düzgün yazılmasına xüsusi diqqət və qayğı göstərən ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü il sentyabrın 21-də və 1997-ci il yanvarın 31-də ziyalılarla, MEA-nın rəhbərliyi ilə görüşündəki nitqində Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin yenidən yazılmasının vacibliyini qeyd etmiş və bu istiqamətdə elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsini bildirmiş, tarixçilərə dəyərli məsləhətlərini, tapşırıqlarını və göstərişlərini vermişdir. Azərbaycan milli tarix elminin gələcək inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirmək, tarixçilər ordusunu səfərbər etmək və istiqamətləndirmək baxımından Heydər Əliyev bu tarixi görüşləri ilə Azərbaycan tarixçilərinə hər hansı bir problemin dərinədən və obyektiv araşdırılması üçün dövlət səviyyəsində hərtərəfli şərait yaratdı. Eyni zamanda XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin yazılmasını daim nəzarətdə saxlayacağını, ona hərtərəfli kömək və yardım edəcəyini də bildirdi.

Azərbaycan milli tarixşünaslığı üçün diqqət mərkəzində olan mühüm dövrlərdən biri də XX əsrin 20-30-cu illər dövrüdür. Həmin dövrün tarixinin müasir prizmadan, doğru-düzgün və obyektiv yazılmasına xüsusi diqqət verən Heydər Əliyev demişdir: «20-30-cu illərdə Azərbaycan xalqının qəhrəman əməyi ilə ... sənayenin yeni sahələri əmələ gəlmiş, elektrik stansiyaları tikilmiş..., kənd təsərrüfatı dirçəldilmişdi. Azərbaycan elliklə savadlanmış, orta ümumtəhsil məktəblərinin... Ali və orta ixtisas məktəblərinin... şəbəkəsi xeyli genişlənmişdi».¹

Bu baxımdan Azərbaycan SSR-in 20-30-cu illər tarixinin öyrənilməsinin böyük elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Çünki sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklərin dərinliyinə, mürəkkəb xüsusiyyətlərinə və ziddiyyətli amillərinə görə 20-30-cu illər respublikamızın tarixində özünəməxsus yer tutur. Rəhbərlikdə təkpartiyalı sistemin hakim rolunun əmr və göstərişlərini icra etmək mexanizmini möhkəmləndirmək, «fəhlələrlə-kəndlilərin ittifaqına əsaslanan» dövlətin fəaliyyətini ətraflı tədqiq etmək və geniş elmi ictimaiyyətə çatdırmaq vəzifəsi müasir dövrdə tarixçi alimlərin diqqətini həmişəkindən daha çox cəlb edir. Yeni cəmiyyətə doğru irəliləmək, bu cəmiyyətin idarə edilməsi prinsiplərinin və Azərbaycan

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 2001, s. 14-15

can xalqının dövlətçiliyi tarixinin öyrənilməsi baxımından ali qanunverici, sərəncamverici və nəzarətedici orqan olan Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (bundan sonra Azərbaycan SSR MİK) yaradılması və fəaliyyəti tarixinin kompleks tədqiq edilməsinin mühüm elmi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Tədqiq etdiyimiz mövzu olduqca aktualdır. Ona görə ki, Azərbaycan tarixşünaslığında indiyə qədər Azərbaycan SSR MİK-in yaradılması və fəaliyyəti müstəqil bir mövzu kimi tədqiq edilməmişdir.

Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyət tarixinin öyrənilməsini aktual edən əsas amillərdən biri Azərbaycanın 20-30-cu illər tarixinin bütöv bir dövrünün yeni konsepsiyada araşdırılması və obyektiv yazılması məsələsidir. Ona görə ki, Azərbaycan SSR MİK-in yaradılmasından fəaliyyətinin sonuna qədər olan dövr XX əsr Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrüdür. Həmin ziddiyyətli dövrün diqqətlə tədqiq edilməsi, bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilməsi Vətən tariximizin həmin dövrünə böhtan atanlara əsaslandırılmış elmi cavablar olardı. Heydər Əliyev demişdir: «Biz Azərbaycanın XX əsr tarixini yazmalıyıq, XX əsrdə keçdiyimiz yolu araşdırmalıyıq, tədqiq etməliyik. Bu, bizim alimlərimizin, tədqiqatçılarımızın qarşısında duran vəzifədir. Biz bunu etməliyik»¹.

Bu gün Azərbaycan tarixçiləri respublikanın XX əsrin 20-30-cu illərində ali və yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşmasını istiqamətləndirən, bir çox hallarda rol və funksiyaları məhdudlaşdırılan, ancaq bununla belə mürəkkəb ictimai-siyasi dövrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan SSR MİK-in tarixini əks etdirən kompleks tədqiqat işinin yazılmasını səbirlə və təmkinlə gözləyirlər. Tarixşünaslıqda bu boşluğu doldurmaq və yeni müstəvidə araşdırmalar aparmaq, həm də o dövrün ziddiyyətli sisteminin və mərkəzin yeritdiyi işğal siyasətinin mahiyyətini sənədlər, faktlar və ən mühümü arxiv materiallarının «dili ilə» açmaq elmi və nəzəri maraq doğurur. XX əsrin 20-30-cü illərin mürəkkəb tarixi proseslərinin obyektiv tədqiq edilməsi tariximizin ibrət dərslərindən nəticə çıxarmağı tələb edir. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, 70 il ərzində sovet xalqlarının beynəlmiləl qardaşlığından dəm vuran bolşevik ideologiyası insanların beyninə və şüuruna zəhərli təbliğat yeridərək ölkədə və respublikada zəngin cəmiyyətin qurulmasından ağızdolusu yazırdılar. Son nəticədə aydın oldu ki, Leninin vəd etdiyi, Stalinin möhkəmləndirdiyi kommunist cənnəti iflasa uğramışdır².

¹ Əliyev H.Ə. Xalqın birliyi və həmrəyliyi dövlətimizi daha da möhkəmlətməyin həlledici amilidir. «Azərbaycan» qəz., 1996, 9 aprel

² Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1972, s.11

20-30-cu illər tarixinin yeni konsepsiyada tədqiq edilməsi çağdaş tariximizin ən mühüm məsələlərdən biridir. Yeni müstəvidə və yeni elmi yanaşma ilə Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyət tarixinin araşdırılması həm sosial-iqtisadi baxımdan, həm mədəni-mənəvi həyatda baş verən dəyişikliklər baxımından və həm də dövlətçilik tarixi baxımından aktualdır. Ona görə ki, konkret desək, Azərbaycan SSR MİK-in tarixi elə Azərbaycanın 20-30-cu illərinin dövlətçilik tarixidir. Xalqımızın tarixi inkişafında keçilən yolun, baş verən mürəkkəb proseslərin, ziddiyyətli məsələlərin araşdırılması, birtərəfli sənayeləşdirilmə, zorakılıqla həyata keçirilən kollektivləşdirmə siyasətinin, milli-mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər, ağırlı repressiya məsələlərinin tədqiqi və i.a. məsələlərin aydınlaşdırılmasına müasir oxucu tələbatı daha çox artmışdır.

Tədqiqat zamanı elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütlələrinə aydın olacaq ki, 70 il ərzində müstəqil dövlət kimi yaşamağa imkan verilməyən xalqımız zaman-zaman aldadılmış, Azərbaycan kəndlisinə torpaq əvəzinə «kolxoz» adlanan köləlik bəxş edilmiş, fəhlələrə isə vəd edilən «fabrik və zavodların sahibi olacaqsız»¹ əvəzinə onlar bütün hüquqlardan məhrum edilmişdir. Sosializmin qələbəsinin utopiya olduğunu deyən xarici mətbuat kollektivləşdirmənin və «sosializmin qələbəsi» ifadəsinin burjuva qulağında fəthə kimi səsləndiyini hələ 30-cu illərdə demişdilər².

Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyət tarixinin öyrənilməsi respublikada dövlət quruculuğunun və yeni-yeni dövlət strukturlarının yaradılması, formalaşması və təkmilləşdirilməsi, ali və yerli hakimiyyət orqanlarının inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Problemi öyrənərkən aydın olur ki, xalqımızın inkişaf tarixi 20-30-cu illər dövrünün mürəkkəb və ziddiyyətli mərhələlərində bütün çətinliklərə baxmayaraq inzibati amirlik sisteminin sərt və amansız qanunları daxilində də Azərbaycan dövlətçiliyi özünə məxsus xüsusiyyətlərlə möhkəmlənir və qərarlaşırdı.

Beləliklə, 20-30-cu illərin bu mürəkkəb və ziddiyyətli məsələlərinin, habelə Azərbaycan kəndində baş verən dərin ictimai, siyasi və iqtisadi məsələlərin yeni müstəvidə tədqiq edilməsi və elmi ictimaiyyətə çatdırılması, bu mühüm məsələlərdə Azərbaycan SSR MİK-in necə fəaliyyət göstərməsi məsələləri mühüm aktuallıq kəsb edir. Elmi ictimaiyyət çoxdandır gözləyir ki, 20-30-cü illərdə fəaliyyət göstərən ali qanunverici dövlət hakimiyyəti orqanlarının tarixi həqiqətləri arxiv sənədlərinin «dili ilə» üzə

¹ Yenə orada, s.9-10

² Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi, f.3316, siy.11, iş 7, v.11

çıxarılsın.

Mövzunun aktuallığının zəruri amillərindən biri də Naxçıvan MSSR və DQMV-nin təşkili, respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunub «saxlanması» məsələlərində Azərbaycan SSR MİK-in mürəkkəb fəaliyyətinin çətin və ziddiyyətli məqamlarının, bəzi hallarda səlahiyyəti əlindən alınmış bir dövlət qurumu kimi mövqeyi və münasibəti məsələsidir. Naxçıvan MSSR-in və DQMV-in təşkili kimi mürəkkəb ictimai-siyasi problemlərin, habelə Azərbaycan-Ermənistan və Azərbaycan-Gürcüstan ərazi məsələlərinin çətin və mürəkkəb problemlərinin həlli prosesində Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətini əks etdirən yeni-yeni arxiv materiallarının ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi ciddi elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sənədlərlə tanış olarkən bir çox qaranlıq məsələlər aydın olur, onun ictimai-siyasi səbəbləri və tarixi şəraiti obyektiv izah olunur və tarixi həqiqətlər üzə çıxır. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, obyektiv tarixi həqiqətlərin xalqımıza çatdırılmasında və bütün dünyaya yayılmasında biz "... daha da fəal olmalıyıq və daha ciddi işlər görməliyik"¹.

Nəhayət, tədqiq olunan mövzunun aktual tərəflərindən biri də müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığında bu mövzunun öyrənilməməsidir. Vətən tarixinin 20-30-cu illər dövrünü əhatə edən bu kardinal problemin tədqiqinin əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, cəmiyyətimizin müasir inkişaf dialektikasında baş verən köklü dəyişikliklər, müstəqil dövlətimizin daxili və beynəlxalq sahədə qazandığı nailiyyətlər, dövlətimizin elmə və təhsilə diqqət və qayğısı tarix elmimizdə bir çox məsələlərin dərinə işlənilməsini, mürəkkəb və ziddiyyətli problemlərin və çətin mövzuların hərtərəfli və prinsipial tədqiqini tələb edir. İndi hamıya aydındır ki, tarixi məsələləri arxiv materialları ilə, doğru, düzgün və obyektiv yazmaq, onu bəzəksiz-düzəksiz elmi ictimaiyyətə təqdim etmək tarixçi alimlərin qarşısında qoyulan həyati tələbatdır.

Azərbaycan SSR MİK-in yaradılması və fəaliyyət tarixinin tədqiqini aktual edən digər amillərdən biri də onun varislik prinsipi ilə bu günümüzə qədər davam etdirilməsi və qanunvericilik funksiyasının daha da təkmilləşdirməsi kimi fəaliyyət göstərməsidir. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilən müstəqil dövlətimizin demokratik Konstitusiyasının 7-ci maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin bölgüsü

¹ Əliyev İ.H. Azərbaycan MEA-nın 60 illik yubiley iclasında nitq. «Azərbaycan» qəz., 2005, 15 dekabr.

prinsipinə görə qanunvericilik hakimiyyəti Milli Məclisə məxsusdur ¹. Bu, həmin Milli Məclisdir ki, 20-30-cu illərdə Azərbaycan SSR MİK-in, 1938-ci ildən sonra isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin çiyində qərar tutmuş, onların dövlətçilik və qanunvericilik təcrübəsindən faydalanmış, müsbət ənənələrini davam və inkişaf etdirərək çağdaş, müstəqil dövlətimizin bugünkü qüdrətli və demokratik Parlamentinə çevrilmişdir.

Bütün bu yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, tədqiq etdiyimiz «Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması və fəaliyyəti (1921-1938-ci illər)» mövzusu nəinki aktualdır, həm də xalqımızın 20-30-cu illər tarixinin bütöv bir mərhələsini əhatə etmək baxımından zəngin dövlətçilik ənənələrinin yeni müstəvidə təhlili və araşdırılması istiqamətində tədqiq edilməsi elmi, nəzəri, siyasi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işi xronoloji cəhətdən Azərbaycan SSR MİK-in yaranmasından fəaliyyətinin sonuna qədər, yəni 1921-1938-ci illərə aid olan dövrünü əhatə edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Tədqiq olunan mövzu Azərbaycan tarix elmində indiyə kimi ayrıca bir mövzu kimi öyrənilməmişdir. 1920-1930-cu illərdə respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən köklü dəyişikliklər, siyasi hadisələr barədə ətraflı məlumatları özündə əks etdirən xeyli tədqiqatlar aparılmış, kitablar yazılmışdır. Həmin elmi əsərlər və kitablar hakim ideologiyanın təsiri və təzyiqi ilə yazıldığından tariximizdə ciddi saxtalaşdırmalara yol verilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, sovet dövrünün kommunist ideologiyasının domokl qılıncı həmişə yaradıcı insanların başı üzərində hazır dayandığından hər hansı bir problemi obyektiv tədqiq etmək, əsil tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq həmin dövr tədqiqatçıları üçün olduqca mürəkkəb məsələ idi və sanki tarixçi nəslin qarşısında möhkəm Çin səddi dayanırdı. Buna görə də 20-30-cu illər Azərbaycan tarixinin hər hansı bir probleminin obyektiv tədqiqinə bu gün daha çox ehtiyac vardır.

Sovet tarixşünaslığında 20-30-cu illərin bir çox kardinal məsələləri kommunist ideologiyası zəminində tədqiq edilmiş, ölkədə sosializm quruculuğunun vacib tərkib hissələri kimi qiymətləndirilən sosialist sənayeləşdirilməsi, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi və mədəni inqilabın «qələbəsinə» tərifləyən xeyli əsərlər, kitablar və monoqrafiyalar yazılmış, dissertasiyalar müdafiə edilmişdir². Bu əsərlərdə SSRİ-nin subyektivi kimi,

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009, s.5

² Aslanov S. Sovet Azərbaycanı sənaye respublikasıdır. Bakı, 1971; Atakişiyev A. Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının

ayrı-ayrı müttəfiq respublikalarda sosializm quruculuğuna dair Lenin planının tərkib hissələrinin həyata keçirilməsi və 30-cu illərdə bütün sahələrdə «dönüş» və «qələbə»lərin qazanılması geniş aspektdə təriflənir, həm də bütün nailiyyətlər məhz Kommunist Partiyasının, ayrı-ayrı şəxslərin, xüsusilə «el atası»nın «titanik fəaliyyəti» sayəsində mümkün olduğu elan edilirdi. Bu əsərlərin heç birində Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinə toxunulmamışdır.

Sosializmin «qələbəsi»ni tərifləyən əsərlərlə yanaşı, digər sovet tarixçilərinin tədqiqatlarında dövlət quruculuğu məsələləri, ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkilat-təsərrüfat, sosial-siyasi, kütlələri idarə etmə, yeni cəmiyyət quruculuğu prosesində Sovetlərin rolu və fəaliyyəti məsələləri, müttəfiq respublikalarda sovet dövlət strukturlarının yaradılması və milli məsələlərin «həlli» sahəsində nailiyyətlərin qazanılması, sovet dövlət aparatının təkmilləşdirilməsi və yeni şəraitdə fəaliyyəti, ali hakimiyyət orqanı olan ÜRMİK-in qanunvericilik, sərəncamvericilik, habelə nəzarətdicilik funksiyaları ətraflı işıqlandırılsa da,¹ bizim tədqiq etdiyimiz

möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1921-1925-ci illər). Bakı, 1961; Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922гг.). Москва, 1954; Евтюхин Ю.А. Съезды советов как органы народного представительства в период социализма в СССР. Дисс. канд. юрид. наук. Томск, 1984; Илизаров Б.Г. Тайная жизнь Сталина. Москва, 2003; Исмаилов А.Р. Советы Дагестана в борьбе за социализм (1920-1937гг.). Махачкала, 1972; 2; Кукушкин Ю.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне (1921-1932гг.). Москва, 1968; Левыкин К.Г. КПСС-организатор колхозного производства в годы второй пятилетки (1933-1937гг.). Москва, 1969; Лельчук В. Ленинской кооперативной план и борьба партии за его осуществление. Москва, 1969; Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР. Т. III, Москва, 1956; Мамедов А.А. Рабочий класс Азербайджана в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932гг.). В кн. «Очерки истории рабочего класса Азерб. ССР». Т.1 (1917-1940). Баку, 1974, Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане (1920-1940гг.). Баку, 1979; Раджабов Р. ЦКК-РКИ Азербайджана в борьбе за построение социализма (1920-1934гг.). Баку, 1968; Реджапов А.Р. Коммунистическая партия – руководитель строительства советской национальной государственности в Туркменистане (1917-1937гг.). Докт. дисс. ист. наук. Ашхабад, 1978; Тепцов Н.В. В дни великого перелома. История коллективизаций, раскулачивания и крестьянской ссылки в России. 1929-1933гг. М, 2002

¹ Беляков Г.Е. Укрепление советов Таджикской ССР в период построения и упрочения социализма (1929-1940гг.). Дисс... канд. ист. наук. Душанбе, 1966; Блинов В.М. Законность и правопорядок в советском государстве. Москва, 1977; Виноградская С.П., Рогожин А.И. Всеукраинский Центральный исполнительный комитет советов в первые годы Советской власти (1917-1920гг.). Харьков, 1977; Власов В.А. Советский государственный аппарат. Москва, 1951; Городецкий Е.Н. Рождение советско-

mövzuya toxunulmamışdır.

Azərbaycan SSR-in XX əsrin 20-30-cu illər tarixinin bir çox məsələləri 20-ci illərin sonlarından, xüsusilə, 40-cı illərin sonu – 50-ci illərdən tədqiq edilməyə və bu istiqamətdə geniş axtarışlar aparılmağa başlandı¹. Azərbaycan tarixinin XX əsrin 20-30-cu illərinin bəzi məsələlərini, o cümlədən sovet hakimiyyətinin qurulması, xalq təsərrüfatının bərpa edilməsi, sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi və müvəffəqiyyətləri, kollektivləşmə məsələləri, Bakı fəhlə sinfinin Azərbaycan kəndinə hamilik köməyi, qazanılan nailiyyətlərə partiyanın rəhbərliyi və i.a. məsələlər bu və ya digər şəkildə işıqlandırılmışdır. Ciddi siyasi səhvlərə yol verilən həmin əsərlərdə həm hakim kommunist ideologiyasının güclü təsiri hiss olunur və həm də bizim tədqiq etdiyimiz mövzuya toxunulmamışdır.

60-cı illərdə Azərbaycan SSR-in 20-30-cu illər tarixinin tədqiqi istiqamətində daha böyük işlər görüldü, monoqrafiyalar, kitablar və elmi əsərlər, dissertasiyalar yazıldı². Həmin əsərlərdə sovetləşməyə keçid prose-

го государства. Москва, 1965; Дудов А.Х. Образование и развитие Горской АССР (1920-1944гг.). Дисс. канд. ист. наук. Ленинград, 1984; История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934гг.). Баку, 1973; История государства и права Советского Казахстана. Том 1 (1917-1925гг.) Алма-Ата, 1961; Калинин М.И. Вопросы Советского строительства (1919-1946гг.). Москва: 1958; Кириченко М.Г. Высшие органы государственной власти РСФСР. Москва, 1968; Лагун С.Р. Укрепление Советов Беларуси и повышение их роли в строительстве социализма (1926-1937гг.). Дисс.док.ист. наук. Минск, 1970; Лепешкин А.И. Советы - власти трудящихся. (1917-1936гг.). Москва, 1966; Лепешкин А.И. Советы - власти народа. (1936-1967гг.). Москва, 1967; Малабаев Д.М. Укрепление Советов Киргизии в период строительства социализма (1917-1937гг.). Фрунзе, 1969; Менадзе А. Советский государственный аппарат и вопросы его дальнейшего совершенствования. Тбилиси, 1965; Сагария Б.Е. Образование и управление советской национальной государственности в Абхазии (1921-1938гг.) Дисс. докт. ист. наук. Сухуми, 1982; Федоров К.Г. Союзные органы власти (1922-1962гг.). Москва, 1963.

¹ Ratqauzer Y.A. Şura Azərbaycanı uğrunda mübarizə. Bakı, 1929; İsgəndərov M. S.Kirov Azərbaycanda. Bakı, 1965; İbrahimov Z.İ. V.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı, 1970; Mədətov Q. Naхçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naхçıvan MSSR-nin təşkili. Bakı, 1958; Qasımov İ. Azərbaycanda kolxoz hərəkətinə dair. Bakı, 1957; Qasımov İ. Kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsində komsomolun iştirakı. Bakı, 1955; Dilbazov Ə. Bakı, fəhlələrinin Azərbaycan kəndlərinə köməyi (1920-1923). Bakı, 1959; Quliyev C.B. V.İ.Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1957; Гулиев Дж. Б. Под знаменом ленинской национальной политики. (1920-1925гг.). Баку, 1972; Köçərli T. Tarixi saxtalaşdıranlar əleyhinə. Bakı, 1972; Köçərli T. Azərbaycan Kommunist Partiyasının sosializm qurmaq uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1960

² Əliyev X. Sovet hakimiyyəti Azərbaycan kəndlilərinə nə verdi? Bakı, 1957; Əliyev X.

si, Azərbaycan SSR-də iqtisadiyyatın bərpa və inkişafı, xüsusi mülkiyyətin ləğvi, kooperativ təşkilatların yaradılması, kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşdirilməsi, kolxoz və sovxoz quruculuğu, kolxozların təşkilat-təsərrüfatca və siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsi, varlı kəndlilər olan qolçomaqlara qarşı partiya və dövlət siyasətinin mahiyyəti və onun Azərbaycan kəndi üçün faciəli nəticələri, əhalinin sosial strukturunda baş verən dərin təbəqələşmə və başqa məsələlər ətraflı tədqiq edilmişdir. Lakin həmin əsərlərdə tarixi həqiqətlər unudulur, sovet ideologiyasının təsiri qabarıq görünür və Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinə dair hər hansı bir məsələ tədqiq edilməmişdir.

Azərbaycan SSR-in XX əsrin 20-30-cu illər tarixinin sovet dövlət quruculuğu məsələlərini əks etdirən əsərlərdə¹ ayrı-ayrı problemlər ətraflı tədqiq edilmişdir. Həmin əsərlərdə respublikada proletariat diktaturası orqanlarının, inqilab komitələrinin, yoxsul komitələrinin və sovetlərin yaradılması, dövlət və hakimiyyət orqanlarının vəzifələri və onların dövlət quruculuğu sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətləri, «sosialist demokra-

Azərbaycan Kommunist Partiyasının fəhlə-kəndli ittifaqının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə tarixindən. Bakı, 1961; Əliyev X. Azərbaycanda sosialist inqilabının bəzi xüsusiyyətləri. Bakı, 1970; Əlimirzəyev X. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi üçün şəraitin yaradılması. B., 1956; Əlimirzəyev X. Azərbaycan kəndi Sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1963; Токаряевский Е.А. Очерки истории советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925гг.). Баку, 1956; Rəhimov Ə.C. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Bakı, 1962; Əhmədov X. Azərbaycanda sovetlərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi (1921-1925-ci illər). B., 1966; Məmmədov E.İ. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi illərində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə. (1927-1929-cu illər). Bakı, 1961; Məmmədov E.İ. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi ərəfəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə. (1930-1937-ci illər). Bakı, 1967; Məmmədov A.Ə. Azərbaycan fəhlə sinfi birinci beşillikdə // «Azərbaycan SSR 40 illiyi» kitabında. Bakı, 1960; Məmmədov A.Ə. Azərbaycan şanlı fəhlə sinfinin yaradıcı fəallığı // «Böyük oktyabr ideyalarının Azərbaycanda təntənəsi» kitabında. Bakı, 1987; Qəndilov S. Redaktorluğu ilə: Azərbaycan Kommunist partiyasının 20-30-cu illər tarixinin bəzi məsələləri. Bakı, 1990.

¹ Mirhadiyev M.M. Kapitalimzdən sosializmə keçid dövründə Azərbaycanda proletariat diktaturası dövlətinin təşkili və inkişafı. (1917-1937-ci illər). Bakı, 1973; Şahgəldiyev H. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsində rus xalqının köməyi. B., 1960; Şıxlinski Z.B. İkinci beşillik illərində Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kolxozçu kəndlilərin ittifaqının möhkəmlənməsi (1933-1937-ci illər). Bakı, 1961; Şıxlinski Z.B. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1933-1937-ci illər). Bakı, 1965; Qurbanov Ə. AKP-nin kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşdirilməsi dövründə kənddə Sovetlərin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi (1929-1932). Bakı, 1961; Milman A. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda «özünüidarə» orqanları necə seçilirdi. Bakı, 1961; Rəhimov K. Sosializm və demokratiya. Bakı, 1973.

tiyasının» inkişaf qanunauyğunluqları geniş təriflənir. Bu əsərlərdə Azərbaycan SSR MİK-in ayrı-ayrı sahələrinə toxunulsa da, bütövlükdə mövzu tədqiq edilməyib, çünki ayrıca tədqiqat obyektini kimi qarşıya məqsəd qoyulmamışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərində respublikada güclü sosial-iqtisadi potensialın yaradılması, müxtəlif kooperativ təşkilatların, istehsal kooperasiyaların təşkili, yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə maliyyə-təsərrüfat və vergi siyasəti məsələlərinə dair tədqiqatlarda¹ Azərbaycan SSR XKS-nin fəaliyyəti, Bakı Sovetinin fəaliyyət mərhələləri geniş tədqiq edilmiş, təhlillər aparılmış, maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Bununla belə həmin tədqiqatlarda Azərbaycan SSR MİK-in yaradılması və fəaliyyətinə dair məsələlər ayrıca mövzu kimi araşdırılmamışdır.

Azərbaycan SSR-in 20-30-cu illər tarixinin ayrı-ayrı məsələləri kompleks şəkildə 1964-cü ildə nəşr olunan Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri² və 1973-cü ildə nəşr olunan Azərbaycan tarixi dərsliyinin 3-cü cildinin 1-ci hissəsində³ geniş şərh edilmişdir. Lakin nə öçerklərdə, nə də Azərbaycan tarixi dərsliyində mövcud ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyəti, səbəb-nəticə əlaqələri obyektiv təhlil edilməmiş və bizim tədqiq etdiyimiz mövzuya toxunulmamışdır.

Həmin dərsliklərdən fərqli olaraq dövrün tarixi hadisələrinin, ictimai, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının doğru-düzgün təhlilini verən, 2000-ci ildə nəşr edilən 7 cildlik Azərbaycan tarixinin 6-cı cildi⁴ daha çox təqdirəlayiqdir. Azərbaycan tarixinin 6-cı cildi bütövlükdə 20-30-cu illəri əhatə edir. Zənnimizcə, respublika tarixşünashlığında son uğur hesab edilən bu fundamental kitabda bir çox məsələlərin kompleks təhlili verilsə də

¹ Qaravəliyev Ə. Azərbaycan istehlak kooperasiyanın tarixi. Bakı, 1967; Qasımov Ə. Sosialist kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı, 1968, Халилов А.И. Трудящиеся Азербайджана в борьбе за осуществление кооперативного плана В.И.Ленина. Баку: 1970; Исаев З.М. Налоговая политика в Азербайджанской деревне в период восстановления народного хозяйства (1921-1925гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1974; Гейдаров И.И. Деятельность Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР (1921-1925гг.) Автореф... дисс. канд. ист. наук. Баку, 1975; Мурадова А. Дж. Деятельность Бакинского совета 1926-1940гг. Автореф... дисс. канд. ист. наук. Баку, 1980; Мурадова А. Дж. Вовлечение женщин Азербайджанской ССР в органы государственной власти (30-30 годы XX века). Баку, 2007; Курбанова С.А. Деятельность Бакинского совета накануне и в годы восстановления народного хозяйства (1920-1925гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1982.

² Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1964.

³ Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III cild, 1-ci hissə, Bakı, 1973.

⁴ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild, Bakı, 2000.

ancaq həmin cildə XX əsrin 20-30-cu illərində respublikada Azərbaycan SSR MİK-in rolu və fəaliyyətinə toxunulmamışdır. Çünki ayrıca mövzu kimi seçilməmişdir.

Azərbaycan SSR-in 20-30-cu illər tarixinin bir çox məsələlərinin obyektiv izah və təhlil edilməsində ilk tədqiqatçılardan biri prof.F.İbrahimli olmuşdur. Azərbaycan SSR kəndinin 20-30-cu illər tarixinə dair məsələlərin, cərəyan edən hadisələrin, sosial-siyasi proseslərin mükəmməl və dərinlən tədqiq edilməsi istiqamətində F.İbrahimlinin tədqiqatlarının¹ elmi əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İlk baxışdan diqqəti cəlb edən bu monoqrafiyada və digər tədqiqatlarında Azərbaycan kəndində yeni sosial-siyasi proseslərin başlanması, sovet hakimiyyətinin zorakılıq və qəddarlıq siyasətinə qarşı xalq üsyanlarının və müqavimət hərəkatının genişlənməsi, sovetləşmə siyasətinin ağır nəticələri və başqa məsələlər konkret tədqiq edilmiş, obyektiv təhlillər aparılmışdır. Bu deyilənlərlə yanaşı F.İbrahimlinin monoqrafiyasında Azərbaycan SSR MİK-in yaradılması və fəaliyyəti tədqiqat obyektini seçilməmişdir.

Azərbaycan SSR-in XX əsr 20-30-cu illər tarixinin bəzi məsələləri, o cümlədən sovet cəmiyyətində dərin kök salmış inzibati-amirlik sisteminin, kommunist partiyasının hakim diktaturasının formalaşması, ayrı-ayrı ictimai-siyasi təşkilatların ondan asılı vəziyyətə düşməsi, həmkarlar təşkilatlarının tarixi və digər məsələlər V.Həsənovun monoqrafiyasında² və Ş.Məmmədovanın dissertasiyasında³ ətraflı tədqiq edilmişdir. Ancaq bu dəyərli tədqiqatlarda Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinin tədqiqi ayrıca mövzu kimi seçilməmişdir.

20-30-cu illər tarixinin ən ağırlı-acılı dövrlərindən biri amansız «37-ci il» repressiyasıdır, ruslaşdırma və sovet işğal siyasətinə qarşı genişlənən müqavimət hərəkatları və kəndli üsyanlarıdır. Bu mövzuya dair yazılmış əsərlərdə⁴ tətbiq edilən siyasi repressiyalar, xalq müqavimət hərəkatları

¹ İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, 1996; Yene onun: Azərbaycan kəndində ictimai-siyasi vəziyyət (20-ci illəri əvvəlləri). Bakı, 1995

² Həsənov V. Azərbaycan həmkarlar ittifaqları inzibati-amirlik rejimi dövründə (XX əsrin 20-30cu illəri). Bakı, 2004

³ Məmmədova Ş. Azərbaycan SSR-də inzibati-amirlik sistemi (1920-1930-cu illər), Tar. elm. dok..dis. Bakı, 2014

⁴ Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993; Məhərrəmov N. Getsin, gəlməsin... Bakı, 1992; Qasımov C. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999; Hüseynbəyli N. XX əsrin 20-30-cu illərinlə Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri. Tarix. elm. nam. diss... Naxçıvan, 2006; Cəfərov H. Azərbaycanda gənclər hərəkatının təşəkkülü və inkişafı (XIX əsrin sonları - 1940-cı ilədək). Bakı, 2007. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi (20-ci illər). Bakı, 1995; Manaflı H. Şəki üsyanı. Bakı, 2000.

ətraflı araşdırılsa da, ancaq həmin tədqiqatlarda bizim tədqiq etdiyimiz mövzuya toxunulmamışdır.

Azərbaycan SSR-in XX əsrin 20-30-cu illər tarixinin ən vacib və ağırlı məsələlərindən biri də ərazilərimizə qəsd edilməsi, torpaqlarımızın işğalı, «mübahisəli ərazilər» məsələsinin Mərkəz tərəfindən «həll edilməsi», Qarabağ məsələsi, Zəngəzur məsələsi, Naxçıvan məsələsi, Zaqatala-Sığnaq məsələsi və başqa məsələlərdir. Bu məsələlərə həsr edilmiş tədqiqatlarda¹ Azərbaycan torpaqlarının hərraca qoyulması, parça-parça edilib Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi tarixi faktlarla sübut edilir. Ancaq dəyərli elmi əsərlər və məqalələrdə Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyəti tədqiq edilməmişdir.

Y.Mahmudovun böyük əhəmiyyət kəsb edən dəyərli əsərlərində² Azərbaycanda kommunist rejiminin yaranması və ictimai-siyasi hadisələrdə baş verən nöqsanlar, Qarabağın real tarixi və yaranan problemin sosial-siyasi kökləri, İrəvan şəhərinin hansı şəraitdə Ermənistana verilməsi, Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi və digər mumum məsələlər dərinədən araşdırılmış və dövrün obyektiv təhlili verilmişdir.

Azərbaycan SSR-in XX əsrin 20-30-cu illər tarixinin ayrı-ayrı məsələlərini, əhalinin say dinamikası və ümumi demoqrafik göstəriciləri, miqrasiya məsələlərini, yaradıcılıq ittifaqlarının yaranmasını və fəaliyyətini, sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni məsələləri, kollektivləşmə məsələsi, qolçomaqlara münasibət məsələsi, islam dini məsələsi, milli adət-ənənələr və milli dövlət quruculuğunu əks etdirən digər məsələlər bu əsərlərdə³ öz əksini tapmışdır. Ancaq bu tədqiqatların heç birində

¹ Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996; Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (1917-1930). Bakı, 2008; Piriyev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006; Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001; Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). Bakı, 2011; Zeynalova T.M. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-30-cu illər). Bakı, 2004

² Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, 2005; Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2005; Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2014, 14 oktyabr.

³ Şükürov K. Azərbaycan tarixi. Üç hissədə. II hissə. Üçüncü nəşri. Bakı, 2004; Həsənova L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında. Bakı, 2003; Qasımov Ş. Azərbaycan SSR yaradıcılıq ittifaqlarının yaranması və fəaliyyəti (1920-30-cu illər). Tar.elm. dok. diss. Bakı, 2007; Qaffarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991) Bakı, 1999; Гулиев Дж. Б. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997; Həsənov C. "Ağ

Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinə dair məsələlər tədqiq edilməmişdir.

Son vaxtlarda XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan kəndində mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərin obyektiv tədqiq edilməsi istiqamətində maraqlı əsərlərin yazılması təqdirəlayiqdir. Bu baxımdan C.Cəfərovun tədqiqatları¹ diqqəti cəlb edir. Onun tədqiqatlarında yeni iqtisadi siyasət prinsiplərindən imtina edilməsi, ictimai həyatın bütün sahələrində inzibati-amirlik sisteminin bərqərar olduğu bir dövrdə Azərbaycan SSR kəndində sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət, kooperasiyanın müxtəlif formalarının təşkili, kənd təsərrüfatının zorakılıqla kollektivləşməsinin xüsusiyyətləri və bu siyasətə qarşı baş verən üsyanlar, həyata keçirilən repressiyalar və başqa məsələlər araşdırılmışdır. Ancaq C.Cəfərovun tədqiqatlarında Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinə toxunulmamışdır. Çünki ayrıca mövzu kimi seçilməmişdir.

20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan rəhbərliyində baş verən siyasi qruplaşmalar və ziddiyyətlər, ictimai təşkilatların fəaliyyəti, müxtəlif siyasi və beynəlxalq prosesləri əks etdirən son tədqiqatlarda² maraqlı fikirlər vardır. Bununla belə, bu əsərlərdə bizim tədqiq etdiyimiz mövzuya toxunulmamışdır.

Problemin araşdırılması zamanı xarici ölkələrin tədqiqatlarından da istifadə edilmiş və onların rəşional fikirlərinə münasibət bildirilmişdir.

lökə”lərin qara kölgəsi. Bakı, 1991; Əhmədova F. Nəriman Nərimanov- ideal və gerçəklik. Bakı, 1998; Cavadova Z. 1920-1940-cı illərdə Azərbaycan kəndində məktəb quruculuğu. Tar. elm. nam. diss. Bakı, 2000; Мамедова Ш. Р. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане. 1920-1930гг. Баку, 2004; Səmədov U. Azərbaycan neft sənayesinin bərpə və inkişaf etdirilməsində dövrü mətbuatın rolu (1920-1940-cı illər). Tar. elm. nam. diss. Bakı, 2000; Seyidova S. Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri (1920-1930-cu illər). Tar. elm. nam. diss. Bakı, 1994; Quliyev M.N. Azərbaycan SSR-də dövlət-din münasibətləri tarixi (1920-1991). Tar. elm. dok. diss. avtoref. Bakı, 2010; Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, 2007; Zülfüqarlı M.R. Azərbaycanı kimlər idarə edib? (may 1918-oktyabr 2003). Bakı, 2006. Zeynalova T.M. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-30-cu illər). Bakı, 2004.

¹ Cəfərov C. Azərbaycan sovet kəndi XX əsrin 20-ci illərinin sonu - 30-cu illərdə. Tar. elm. dok. diss. Bakı, 2008; Yenə onun: Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu -30-cu illər). Bakı, 2008; Yenə onun: Stalinizm və Azərbaycan kəndi. Bakı, 2012

² Qasimov Ş. Azərbaycan SSR yaradıcılıq ittifaqlarının yaranması və fəaliyyəti (1920-30-cu illər). Tar. elm. dok. diss. Bakı, 2007; Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, 2011; Aslanova T.A. Azərbaycan rəhbərliyində siyasi qruplaşmalar və onun respublikanın ictimai-siyasi həyatına təsiri (XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısı – 30-cu illər), tar. elm. nam. diss., Bakı, 2012.

Sovet imperiyasının və milli ucqarların 20-30-cu illər dövrü xarici tədqiqatçıların¹ diqqət mərkəzində olmuş, ittifaq miqyasında həyata keçirilən sosialist sənayeləşdirilməsi, kənd təsərrüfatının zorakılıqla kollektivləşdirilməsi, sosial-mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər və sovet sayacağı milli dövlət quruculuğu məsələləri xarici tədqiqatçıların daha çox araşdırdığı məsələlərdən olmuşdur. Həmin kitablarda totalitar inzibati amirlik rejimin yaranmasında İ.Stalin və onun komandasının «xidmətləri», sovet siyasi sistemində dərinləşən ziddiyyətlər, mərkəzi hakimiyyətdə kəskinləşən hakimiyyət davaları, şəxsi nüfuz uğrunda gedən mübarizə, mərkəzin sərt rəhbərlik metodları, milli ucqarlarda həyata keçirilən ruslaşdırma siyasəti, sovet milli siyasətində ciddi nöqsanlar və i. a. məsələlər tədqiq edilmiş və təbii ki, bəzən obyektiv faktlar göstərilmiş və təhlillər aparılmışdır. Həmin əsərlərdə konkret deyilirdi ki, «sovet federalizmi qərb federalizminə və hüquqi-dövlət quruculuğuna uyğun deyil», «sovet federalizmi ümumi arzulara cavab vermir», «Sovet İttifaqı millətlərin başı üzərinə yaradılan dövlətdir»², «hər bir sovet respublikasının (o cümlədən Azərbaycanın- N.M.) büdcəsi Moskvada təyin edilir»³, «Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti, antimilli siyasət aparılır»⁴. K.Kautski hələ 1930-cu ildə yazmışdı ki, kollektivləşmə təcrübəsi dəhşətli faciələrlə nəticələnək və fəlakətlərə səbəb olacaq⁵. Sonrakı tarixi hadisələr deyilənləri təsdiq etdi.

¹ Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı, 2000; Громова Л.П. Критика западногерманских буржуазных фальсификаций роли КПСС в укреплении государственного единства Советского народа. Дисс. канд. ист. наук. Винница, 1983; Дарчиева Ф.В. Критика буржуазных концепции формирования национальной интеллигенции народов СССР. Дисс. канд. ист. наук. Москва, 1985; Карпов В.В. Генералиссимус. Историко-документальное издание. Кн. 1-ая. Москва, 2003; Радзинский Э. Сталин. Жизнь и смерть, Москва, 2003; Братюшенко Ю.В. Когда архивы открывают секреты. СПб., 2005; Костырченко Г.В. Тайная политики Сталина. Москва, 2003; Тепцов Н.В. В дни великого перелома. История коллективизаций, раскулачивания и крестьянской ссылки в России. 1929-1933гг. Москва, 2002; Громова Л.П. Критика западногерманских буржуазных фальсификаций роли КПСС в укреплении государственного единства Советского народа. Дисс. канд. ист. наук. Винница, 1983; Белادي Л., Краус Т. Сталин. Москва, 1989; Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва, 2010.

² Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы: Москва, 1989, s.79-80

³ Городецкий Е.Н. Рождение советского государства. Москва, 1965, s.133

⁴ Дарчиева Ф.В. Критика буржуазных концепции формирования национальной интеллигенции народов СССР. Дисс. канд. ист. наук. Москва, 1985, s.45

⁵ Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi, f.3316, siy.11, iş 7, v.11

Azərbaycanın xarici siyasi mühacirlərinin əsərlərində¹ 20-30-cu illərə dair maraqlı məlumatlar vardır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya işinin qarşısına qoyulan məqsəd və vəzifələr tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasının xarakterini müəyyən edir. Dissertasiya işinin yazılması zamanı aşağıdakı mənbələrdən istifadə edilmişdir:

- Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi fondunun-3316;
- Rusiya Federasiyası Dövlət Xalq Təsərrüfatı Arxivinin Xalq Torpaq Komissarlığı fondunun-7486; Dövlət Plan Komitəsi fondunun-4372; Xalq Maliyyə Komissarlığı fondunun-7733;
- Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivinin Zaqafqaziya MİK fondunun-607; Zaqafqaziya XKS-i fondunun-617; Zaqafqaziya FKM fondunun-804; Zaqafqaziya Xalq Torpaq Komissarlığı fondunun-660; Zaqafqaziya Kolxozçentr fondunun-661; Zaqafqaziya Xalq Maliyyə Komissarlığı fondunun-634;
- Gürcüstan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin komsomol fondunun -95;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Dövlət Arxivinin 1-ci fondunun 2,74, 77, 85, 88-ci siyahılarının, Dövlət Siyasi İdarəsi fondunun-231;
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi fondunun-379; Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi fondunun-410; XKS-i fondunun-441; Xalq Daxili İşlər Komissarlığı fondunun-27; Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti fondunun – 2941; Dövlət Plan Komitəsi fondunun-796; Mərkəzi Statistika idarəsi fondunun-2511; Kolxozçentr fondunun-2501; Xalq Maliyyə Komissarlığı fondunun-85; Xalq Torpaq Komissarlığı fondunun-271; RİK-lərin çoxunun fondunun materiallarından;
- Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinin fondunun materialları və sənədlərindən;
- Dövrü mətbuat sənədləri və materialları; o cümlədən «Правда», «Известия», «Коммунист», «Бакинский рабочий» qəzetləri və bir çox rayon qəzetlərinin; «Sosialist qanunçuluğu», «Azərbaycan

¹ Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1972; Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992; Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990; Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990

Sovetləri», «Azərbaycan Xalq təsərrüfatı», «Sovet quruluşu», «Partiya işçisi» və başqa jurnalların materiallarından istifadə edilmişdir.

- Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan tarixi sənədlər: Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi haqqında Əsasnamə və Azərbaycan SSR MİK-in Rəyasət Heyətinin iclas protokolları, stenoqrafik hesabatlar və statistik məlumatlar mənbəşünaslıq baxımından çox qiymətlidir.
- RK(b) P-nin dayaq təşkilatı olan Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Bürosunun, Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarları, sənədləri və arxiv materialları mənbəşünaslıq baxımından qiymətlidir.
- 1921-1938-ci illərdə Ümumazərbaycan Sovetlər qurultaylarının, stenoqrafik hesabatları, AK(b)P MK bürosunun, Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin iclas protokollarının qərarları dəyərli mənbə sənədləridir. Bu adı çəkilən arxiv materiallarının əksəriyyəti ilk dəfədir ki, elmi aparata daxil edilmişdir.
- 20-30-cu illərə aid statistik məlumatlar və statistik nəşrlər, dövlət sənədləri, dekretlər və qərarlar, o cümlədən 1961-ci ildə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu tərəfindən rusca nəşr olunan «Azərbaycan SSR Sovetlər qurultaylarının qətnamə və qərarları (1921-1937-ci illər)», Azərbaycan SSR EA-nın qərarı ilə 1973-cü ildə rusca nəşr olunan «Azərbaycan SSR-in dövlət və hüquq tarixi (1920-1934-cü illər)», 1987-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları (1920-1937-ci illər)» adlı sənədlər külliyyatı tədqiqatda mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir.
- Görkəmli partiya və dövlət xadimləri: Heydər Əliyevin, İlham Əliyevin, N.Nərimanovun, M.Ə.Rəsulzadənin, M.C.Bağirovun, M.Hacıyevin, S.Ağamalıoğlunun, S.M.Əfəndiyevin, Q.Musabəyovun, R.Axundovun, D.Bünyadzadənin, M.D.Hüseynovun, H.Rəhmanovun, H.Sultanovun, H.Baykaranın, M.B.Məmmədzadənin və başqalarının məruzə, nitq, çıxışları və bu məruzələrdə göstərilən faktlar və rəqəmlər mənbəşünaslıq kimi tədqiqatda istifadə edilmişdir.

Deyilənlərlə yanaşı, qeyd etməyi vacib bilir ki, RFMDA-nın MİK fondunun (3316), Gürcüstan Respublikasının MDA-nın Zaqafqaziya MİK fondunun (607), AR MDA-nın MİK fondunun (379), XDİK fondunun (27), APIİ SPIHDA-nın 1-ci fondunun zəngin materialları dissertasiya işinin

başlıca mənbəşünaslığını təşkil edir, həmin materialların və sənədlərin böyük əksəriyyəti ilk dəfədir ki, elmi dövriyyəyə cəlb edilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyə Komitəsinin yaradılmasından ləğvinə qədər olan 17 illik dövrünün geniş və hərtərəfli fəaliyyətini tədqiq etməkdən, onun ali qanunverici, sərəncamverici və nəzarətedici fəaliyyətini araşdırmaqdan, sovet dövlət quruculuğu sahəsində gördüyü işlərin və dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsini işıqlandırmaqdan, yeni cəmiyyət quruculuğunun formalaşmasına dair həyata keçirdiyi tədbirləri şərh etməkdən və beləliklə, XX əsrin 20-30-cu illərin Azərbaycan tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətli məsələlərini yeni təfəkkür tərzilə kompleks şəkildə tədqiq etməkdən, indiyədək unudulmuş və ya təhrif edilmiş, saxtalaşdırılmış hadisələrin obyektiv təhlilini verməkdən ibarətdir. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan SSR-in XX əsrin 20-30-cu illər dövrünün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi və psixoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrini obyektiv təhlil edib, süzgəcdən keçirib həqiqi, elmi tarixini yazmaqdan, beləliklə, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaqdan və müstəqilliyimizin bu günündə tarix elminin və tarixçilərin qarşısında qoyulan müasir tələblərə cavab verən yeni və sanballı tədqiqat işini ortaya qoymaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret elmi vəzifələrin araşdırılmasına və həllinə ciddi cəhdlər edilmişdir:

- XI işğalçı ordunun hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun səbəblərini, sovet idarəetmə sisteminin tətbiqinin siyasi və ideoloji əsaslarını, aprel çevrilişinin faciəli nəticələrini araşdırmaq;
- Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının Azərbaycan SSR MİK-in yaradılması haqqında qərarının ətraflı təhlilini vermək;
- Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi və Konstitusiyaya əsasən Azərbaycan SSR MİK-in təşkilinin, onun təşkilat quruluşunun, hüquq və səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsini aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan SSR MİK-in daimi fəaliyyətdə olan Rəyasət Heyətinin funksiyalarını, üzvlərinin hüquq və səlahiyyətlərini izah etmək;
- Azərbaycan SSR MİK-in hüquq və səlahiyyətlərinin, rəhbərlik istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində hüquqi sənəd olan Azərbaycan SSR MİK-in Əsasnamələrinin qəbul edilməsinin sosial-siyasi səbəb-

- lərini və vacibliyini göstərmək;
- Respublikada ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının yaradılmasında və formalaşmasında, yeni dövlət strukturlarının yaradılmasında, dövlətçilik ənənələrinin zənginləşdirilməsində Azərbaycan SSR MİK-in rolunun böyük olduğunu elmi və praktik cəhətdən tarixi faktlarla əsaslandırmaq;
 - İqtisadi siyasətin yeni modelinin tətbiqində, xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsində, yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşması prosesində möhkəm təməl prinsipi olan seçkilərin təşkili və keçirilməsinə Azərbaycan SSR MİK-in təşkilat-təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətlərini ətraflı tədqiq etmək;
 - İdarəetmədə buraxılan səhvlərə və amansız sovet siyasətinə qarşı genişlənən kəndli hərəkatının səbəblərini şərh etmək;
 - Ölkəmizin ərazi bütövlüyünə edilən qəsdlərin səbəblərini və mahiyyətini, Ermənistanın təcavüzkar və işğalçılıq siyasətini arxiv materiallarının «dili ilə» açıb göstərmək, bu təcavüzkar siyasətdə Zaqafqaziya SFSR MİK-in və rəsmi Moskvanın səhv mövqeyini və ziddiyyətli qərarlarının antiAzərbaycan mahiyyətini faktlarla əsaslandırmaq;
 - Azərbaycan SSR torpaqlarının hərraca qoyulması, Ermənistan SSR-ə və Gürcüstan SSR-ə verilməsi haqqında Zaqafqaziya hakimiyyət orqanlarının ədalətsiz qərarlarını və tarixi haqsızlığa qarşı Azərbaycan SSR MİK-in apardığı mübarizədə gücsüzlüyünü elmi ictimaiyyətə bildirmək;
 - Azərbaycan SSR MİK-in çətin və mürəkkəb mübarizəsində Azərbaycan SSR-in tərkibində DQMV-in təşkili prosesinin mahiyyətini, Naxçıvan MSSR-in yaradılmasının mürəkkəbliyini araşdırmaq;
 - 20-30-cu illərin amansız siyasi təqiblərinin, hakimiyyət orqanlarının qəddarlığının və zorakılıqlarının, genişlənən qırmızı terrorun və 1937-1938-ci illərin ağır məhkəmə proseslərinin qarşısının alınmasında Azərbaycan SSR MİK-in gücsüzlüyünü və formal müstəqilliyini itirmiş bir qurum olduğunu göstərmək;

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını obyektivlik, tarixi hadisələrə kompleks və düzgün yanaşma, Azərbaycan cəmiyyətində baş verən dövlət-vətəndaş münasibətlərinin əlaqələndirilməsi, milli ideologiyanın və tarixi dərkətmənin elmi prinsipləri – tarixilik və obyektivlik, tarixşünaslıqda tətbiq edilən yeni metodlar, aparılan fundamental tədqiqatın həyatla

əlaqələndirilməsi və müasir elmi tələbata cavab verməsi, qaynaqlara və mənbələrə söykənərək əsaslandırılmış tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması təşkil edir.

Tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli, sosioloji və sistemli təhlil, məntiqi dövrləşmə, elmi-nəzəri və tənqidi təhlil və ümumiləşdirmələr aparılmış, Azərbaycan cəmiyyətində baş verən köklü dəyişikliklərin sosial-iqtisadi və siyasi-ideoloji səbəbləri araşdırılmış, baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin və dərin tarixi qanunauyğunluqların səbəb-nəticə əlaqələri müəyyənləşdirilmiş, Azərbaycan SSR MİK-in 20-30-cu illərdə fəaliyyətini əks etdirən külli miqdarda yeni arxiv sənədləri elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Tədqiqat işində xalqımızın keçdiyi mürəkkəb, ziddiyyətli və çətin yolun, eyni zamanda böyük əmək qəhrəmanlıqları ilə zəngin olan yolunun doğru-düzgün təhlilini verməklə, onun həqiqi tarixini yazmağa ciddi cəhdlər edilmiş və gərgin axtarışlar zamanı tarix ədəbiyyatında elmi-nəzəri nəticələrə və zəngin arxiv materiallarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tarix elmində ilk dəfə olaraq Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması və fəaliyyəti müstəqil mövzu kimi kompleks təhlillər əsasında tədqiq edilir. Dissertasiya işi problemin qoyuluşu, həlli, sistemli ümumiləşdirmələr və elmi-nəzəri nəticələri ilə Azərbaycan tarixşünaslığında yeni bir istiqamətin əsasını qoyur. Bu, əsasən aşağıdakı elmi yeniliklərdən ibarətdir:

- Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq müstəqil bir mövzu kimi, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması və fəaliyyəti kompleks şəkildə tədqiq edilir;
- Problemin öyrənilməsinə tədqiqatçıların az istifadə etdiyi və ya heç istifadə etmədikləri mənbələr və qaynaqlardan istifadə edilərək bir çox sənədlər və rəqəmlər ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.
- Diqqəti cəlb edən qiymətli sənədlərin bir çoxu Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin 20-ci illərin əvvəllərinə aid olan stenoqrafik hesabatların və iclas protokollarının qərarlarıdır ki, onlardan da geniş istifadə edilmiş və ilk dəfə elmi aparata daxil edilmişdir.
- Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfədir ki, Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası, Azərbaycan SSR MİK-in Əsasnamələri müəllif tərəfindən ətraflı təhlil edilir və bu hüquqi sənədlərə yeni təfəkkürlə və yeni müstəvidə münasibət bildirilir.
- Azərbaycan tarix elmində ilk dəfədir ki, ali və yerli hakimiyyət orqanlarının yaradılmasında, formalaşmasında, sovet dövlət strukturlarının yaradılması istiqamətində Azərbaycan SSR MİK-in rolunun və

fəaliyyətinin geniş araşdırılmasına cəhdlər edilmişdir.

- XX əsrin 20-30-cu illərində respublikada dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsində, Azərbaycan dövlətçiliyinin yeni forma və məzmunca davam və inkişaf etdirilməsində Azərbaycan SSR MİK-in rolu və fəaliyyətinin konkret tədqiqinə ilk ciddi cəhdlər edilmişdir.
- Respublikada həyata keçirilən birtərəfli sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşdirmə xəttində Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyət mexanizminə yeni təfəkkür tərzii ilə münasibət bildirilir, mövcud tarixi şərait konkret təhlil edilməklə buraxılan səhvlər və nöqsanlar obyektiv tədqiq edilir.
- Respublika tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq sistemli, müqayisəli təhlillər aparmaqla müəllif kənd təsərrüfatının kollektivləşməsinin gedişinə dair yeni bölgü mərhələlərini təklif edir.
- Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə edilən qəsdlər, torpaqlarımızın «hərraca qoyulması», parça-parça edilərək Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR tərkibinə verilməsində Mərkəzin söz sahibi olmasına, qərarların Zaqafqaziya MİK və ZÖK tərəfindən verilməsinə baxmayaraq Azərbaycan SSR MİK-in qətiyyətli mövqeyi və etirazları haqqında rəsmi sənədlər ilk dəfədir ki, elmi aparata daxil edilir. Bu zaman geniş elmi ictimaiyyətə aydın olacaq ki, Azərbaycana məxsus torpaqların verilməsində kimdir müqəssir?
- Yeni Konstitusiyanın qəbulu ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinə son qoyulması və onun Azərbaycan SSR Ali Soveti adlandırılması izah edilir.
- Bütün bu deyilənlərə rəğmən, respublika tarixşünaslığında ilk dəfə Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinin geniş və kompleks tədqiq edilməsi Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində yenilik hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Ona görə ki, Azərbaycan tarixi elminin yığılıb qalmış problemlərindən və bu günə qədər həllini tapmamış məsələlərdən biri də XX əsrin 20-30-cu illərini əhatə edən yeni cəmiyyət quruculuğunun sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni tarixində, habelə milli dövlətçilik ənənələrinin zəngin irsinin davam və inkişaf etdirilməsində böyük xidmətləri olan Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaranması və fəaliyyət tarixidir. Dissertasiyada öz əksini tapan bir çox elmi fikirlər, yeni ümumiləşdirmələr, sistemli təhlillər, rəsmi dövlət sənədləri, aparılmış dərin elmi-nəzəri axtarışlar Vətən tariximizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, tarixi-fəlsəfi, sosioloji-psixoloji və mədəni-maarif tarixinin öyrənilməsində

istifadə edilə bilər.

Tarixi təcrübə göstərir ki, tariximizin hər hansı bir dövrünün diqqətlə tədqiq edilməsi və öyrənilməsi bizdən ibrət dərsi götürməyi tələb edir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişafı tarixçi alimlər qarşısında daha ciddi və fundamental tədqiqatlar aparmaq vəzifəsini irəli sürür. «Millətin tarixi keçmişi onun gələcəyə doğru ibrət dərsidir»¹. Bu baxımdan tədqiqat işi 20-30-cu illərin ziddiyyətli və qaranlıq məsələlərinin aydınlaşdırılması tarixçi alimlərin çoxdankı narahatlığına son qoya bilər, saxtalaşdırılmış və dolaşq fikirlərin qarşısını ala bilər, həmin dövrün «ağ və qara ləkələr»inin silinməsinə kömək edə bilər, Azərbaycan tarixşünaslığında müəyyən bir boşluğu doldura bilər, gənc nəslin Vətən tarixinin obyektiv öyrənilməsində onun şüurunda, milli düşüncə və təfəkküründə, dünyagörüşündə Vətən sevgisini və Vətən məhəbbətini formalaşdırmağa bilər.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasət strategiyasının mərkəzi məsələlərindən biri olan Dağlıq Qarabağ məsələsidir və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tamamilə bərpa edilməsi məsələsidir. Bu vacib məsələlərin obyektiv və ədalətli həlli Azərbaycan dövlətinin, Prezident İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan Dağlıq Qarabağ probleminin sosial-siyasi kökləri dərinidir və həmin problemi müasir müstəvidə, yeni təfəkkür tərzilə elmi cəhətdən tədqiq etmək, tarixi həqiqətləri yeni-yeni arxiv materialları ilə üzə çıxarmaq çox əhəmiyyətlidir. Odur ki, tədqiqat işi Dağlıq Qarabağ problemi ilə, Naxçıvan MSSR tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar, 20-30-cu illərdə Azərbaycan torpaqlarını parçalayıb Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyaya «bağışlayan» Zaqafqaziya hakimiyyət orqanlarının ədalətsiz qərarlarının mahiyyətini öyrənən qurumlar üçün də olduqca faydalıdır.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya işi AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Müasir Azərbaycan tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işi AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Müasir Azərbaycan tarixi” şöbəsində iki dəfə müzakirə edilmiş və müdafiəyə təqdim olunmuşdur.

Bu tədqiqat işi Azərbaycan SSR-in XX əsrin 20-30-cu illərinə aid dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, monoqrafiyaların yazılmasında, dövlətçilik tarixinin varislik prinsiplərinin öyrənilməsində, milli-dövlət quruculuğunun hüquqi, sosioloji, sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni, etnoqrafik və statistik tarixi

¹ Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. «Xalq qəzeti», 2009, 9 dekabr

ilə, habelə Konstitusiya tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların elmi axtarışlarında, ali məktəblərdə tədris olunan bakalavr, magistratura və doktorantura pillələrində mühazirə, seminar və xüsusi kursların keçilməsində, 20-30-cu illərdə Azərbaycan SSR kəndinin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dərin dəyişikliklər barədə konkret və obyektiv elmi fikrin formalaşmasında, ümumiyyətlə həmin dövrə dair tarixi həqiqətləri özündə əks etdirən fundamental dərslərlərin hazırlanmasında faydalı və əhəmiyyətli ola bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin monoqrafiyasında, BDU-nun tarix fakültəsində “Dövlət quruculuğu» fənni adı ilə tədris olunan magistraturaya dair tədris proqramında, elmi məqalələr və tezislərində, habelə müxtəlif beynəlxalq və respublika elmi konfranslardakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 5 fəsil, müvafiq paraqraflar, nəticə, əlavələr və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**Giriş**» hissəsində tədqiqat obyektini kimi seçilmiş mövzunun elmi aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi, xronoloji çərçivəsi, mənbəşünaslığı şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, predmeti, metodoloji əsası, elmi yenilikləri və əməli əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın «**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Şimali Azərbaycanda sovet idarəetmə sisteminin tətbiqi**» adlı **birinci fəsil** üç yarım fəsildən ibarətdir. «**Azərbaycan SSR-in yaradılması və sovet dövlət idarəetmə sisteminin siyasi-ideoloji və hüquqi əsasları**» adlı **birinci yarım fəsildə** göstərilir ki, xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, milli dövlət quruculuğumuzun inkişaf etdirilməsində fundamental işlər gördü, sonrakı nəsillərə nümunə olacaq zəngin dövlətçilik məktəbi, onun idarəetmə sisteminin bütöv bir proqramını yaratdı, azadlıq və müstəqillik ideyalarını həyata keçirdi, müsəlman şərqində və türk dünyasında ilk dəfə parlamentli dövlət yaratdı. Bakını, Bakı neftini və Azərbaycanı ələ keçirmək üçün Sovet Rusiyasının hərbi qüvvələri bütün gücü ilə hücumə keçərək AXC-nin varlığına son qoydular, respublikamızı işğal etdilər. Aprel işğalı ilə Azərbaycan SSR yaradıldı, N.Nərimanov başda olmaqla Azərbaycan Müvəqqəti

İnqilab Komitəsi olan qanunverici hakimiyyət orqanı təşkil edildi. Qısa müddətdə Azərbaycanın bütün bölgələrində sovet hakimiyyəti silah gücünə bərqərar edildi, ali və yerli hakimiyyət orqanlarının funksiyaları mərkəzlə paralelləşdirildi.

Bununla da işğal sisteminin yeni dövlət orqanlarının yaradılması işinə başlandı. 1920-ci il avqustun 25-dək Azərbaycan SSR ərazisində 16 qəza, 46 nahiyə, 12 rayon və 435 kənd inqilab komitələri yaradıldı¹. XDİK Respublikada inzibati idarə işlərini həyata keçirən orqan elan edildi və yerlərdə hakimiyyət orqanlarının təşkili ona tapşırıldı.² Hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər populist ideyalarla və güclü təbliğat aparmaqla xalqı inandırmağa çalışırdılar ki, yeni yaranan sovet hakimiyyəti «fəhlə-kəndli hökumətidir», kütlələrlə əlaqəni təmin edir, əsl demokratik hakimiyyət formasıdır, xalqın seçkili orqanıdır, qanunların icrasında demokratiyanı təmin və ifadə edir³. Yaranmış tarixi şəraitdə artıq respublikada yeni tipli hakimiyyət forması formalaşmaqda idi. Azərbaycan xalqı özünün mürəkkəb taleyini və çox gərgin ömür tarixini yaşamaq zorunda qaldı, bununla belə bir an da olsun azadlıq ideyalarından, müstəqil yaşamaq və mübarizə aparmaq arzusundan əl çəkmədi.

Tarixi təcrübə göstərdi ki, aprel çevrilişindən sonrakı bir il müddətində respublikada ali qanunverici orqan olan Azərbaycan SSR Müvəqqəti İnqilab Komitəsi özünün başlıca funksiyalarını zorakılıqda, qəddarlıqda və əhaliyə qarşı amansız olmaqda görürdüsə, o öz funksiyaları Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə təhvil verəndən sonra təşkilat-təsərrüfat və xalq kütlələrini mədəni tərbiyə etmək funksiyaları ön plana keçdi. Respublikada yeni dövlət strukturlarının yaradılmasında və formalaşmasında, ali və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilində, onların təkmilləşməsində⁴, beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində üç hakimiyyət funksiyasını - ali qanunverici, sərəncamverici və nəzarətədiçi funksiyaları özündə ehtiva edən Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyət dövrü başlayır.

Fəslin **ikinci yarım**fəslə «**Birinci Ümumazərbaycan sovetlər qurultayının qərarına və 1921-ci il Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan SSR MİK-in ali qanunverici orqan kimi təşkili və formalaşması**» adlanır. Burada Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının qərarına və

¹ История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934гг.). Баку, с.26

² Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti iclaslarının protokolları (1920-1922-ci illər) Bakı, 2009, s.6-7

³ Ленешкин А.И. Советы –власти трудящихся (1917-1936гг.). Москва, 1966, с.16

⁴ АРПИІ СПІНДА, ф.1, сій.74, і.41, v.15-17

qurultay tərəfindən qəbul edilən Konstitusiyaya əsasən ali qanunverici orqan kimi Azərbaycan SSR MİK-in yaradılması, ona geniş səlahiyyət verilməsi, respublika ərazisində dövlət hakimiyyət orqanlarının təşkil edilməsi, yeni cəmiyyət qurucuğulu prosesində məqsəd və vəzifələri ətraflı şərh edilmişdir. Aparılan tədqiqat zamanı ayın olur ki, aprel işğalından sonra yaradılan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu məsələlərində buraxdığı ciddi nöqsanların və qüsurların üstünü ört-basdır etmək üçün bolşeviklər özlərinə xas olan sərt və zorakılıq taktikasını Azərbaycanda da tətbiq etdilər, yeni dövlət strukturlarının yaradılması və təşkilində naşı olduqlarını işdə sübut etdilər. Yeni hakimiyyət məsələsinə keçid dövrünün mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyətini və vəzifələrini anlamayan təcrübəsiz bolşeviklər ilk əvvəllər «zərbəçi qaydada» yeni hakimiyyət orqanları yaradarkən nə qədər səhv etdiklərini gizlətsələr də, hətta N.Nərimanov tərəfindən təriflənsə də, zənnimizcə, çox ciddi nöqsanlara yol verilmişdi¹. Çünki nə ilk hakimiyyət orqanları olan inqilab komitələri, nə də yoxsul komitələrinin fəaliyyət mexanizmi qənaətbəxş deyildi və təbii ki, Azərbaycan xalqının milli marağını doğrulda bilməzdi. Buna görə də bütün ümidlər Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında yaradılacaq Azərbaycan SSR MİK-ə və onun yerli seçkili hakimiyyət orqanı olan sovetlərə yönəldi.

Respublikanın ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm hadisə olan I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı 1921-ci il mayın 6—19-da Bakı şəhərində keçirildi. Qurultayı giriş sözü ilə açan N.Nərimanov dedi ki, Azərbaycan xalqının həyatında yeni era başlayır və «...bu zalda əyləşənlər bir daha şahid oldular ki, biz fəhlə-kəndli hakimiyyəti yaradanaqlarıq»². Qurultayın mərkəzi məsələsi Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasını qəbul etmək və Konstitusiyaya uyğun olaraq respublikanın ali qanunverici hakimiyyət orqanını – Azərbaycan SSR MİK-i yaratmaq və təşkil etmək idi. Mayın 19-da I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı N.Nərimanovun sədrliyi ilə keçən 16-cı iclasında 75 nəfər üzv və 25 nəfər namizəddən ibarət Azərbaycan SSR MİK-in tərkibini seçdi³. Mayın 21-də AK(b) P MK-nın büro iclasında Azərbaycan SSR MİK-in Rəyasət Heyətinin 11 nəfərdən ibarət tərkibi, Muxtar Hacıyev isə Sədr seçildi. Azərbaycan SSR MİK-in yaradılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan

¹ Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Az.MİK-in yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Bakı, 2012, s.65-66

² «Бакинский рабочий» qəzeti, Bakı, 1921, 18 may

³ ARDA, f.379, siy.16, i.4, v.150-151

İnqilab Komitəçinin fəaliyyətinə xitam verildi, onun bütün səlahiyyətləri Azərbaycan SSR MİK-ə verildi. Azərbaycan SSR MİK-in ilk Sədri M.Hacıyev Azərbaycan SSR XKS-in tərkibini elan etdi. N.Nərimanov XKS-in Sədri seçildi və respublikada 17 xalq komissarlığı yaradıldı¹. Beləliklə, respublikada hakimiyyət quruculuğunun yeni – üçüncü mərhələsinə başlandı.

Əsasnaməyə görə Azərbaycan SSR MİK-in 11 komissiyası yaradıldı: 1) xarici işlər; 2) hərbi və dəniz işləri; 3) daxili işlər; 4) Qanunçuluq və ədliyyə; 5) Əmək və sosial təminat; 6) maarif; 7) maliyyə; 8) torpaq; 9) xarici və daxili ticarət; 10) ərzaq; 11) xalq təsərrüfatı komissarlıqları. Hər bir komissiya öz üzvlərindən sədr, müavin və katib seçirdi².

Azərbaycan SSR MİK yaradıldıqdan sonra respublikanın bütün zəhmətkeşlərinə, fəhlələrə, kəndlilərə müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi ki, ölkədə yerli və ali hakimiyyət, torpaq, su və meşələr xalqın ixtiyarına verilmiş, zavodlar, fabriklər, sənaye müəssisələri milliləşdirilmiş, müvəqqəti inqilabi hakimiyyəti sovet hakimiyyətinə seçkilər əvəz etmiş, fəhlə-kəndli hakimiyyətinin əsası qoyulmuş, zəhmətkeşlər üçün vacib və zəruri əlverişli şərait yaradılmışdır. Azərbaycan SSR MİK bütün işlərdə xalqa etibar edir və yeni həyat quruculuğunda iştirak edən seçicilərə inanır³. Belə ümidverici müraciətlə Azərbaycan SSR MİK fəaliyyətə başladı.

“Azərbaycan SSR MİK-in təşkilat quruluşu, qanunverici orqan kimi səlahiyyətləri və Rəyasət Heyəti” adlanan **üçüncü yarımfəsildə** göstərilir ki, Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası respublikada ali dövlət hakimiyyətinin sistemini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdi:

1) Azərbaycan Sovetlər qurultayı; 2) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və 3) Azərbaycan SSR MİK-in Rəyasət Heyəti

Bu orqanlar respublikada dövlət hakimiyyətinin tamlığını və bütövlüyünü, onun aliliyini və legitimliyini, Azərbaycan xalqının suverenliyini ifadə edirdi. Qanunvericilik fəaliyyətinə normativ hüquqi aktların hamısı daxil idi. Azərbaycan xalqının yaratdığı ali hakimiyyət orqanlarının formalaşması və təkmilləşdirilməsi daha çox xalqın nümayəndəlik orqanı olan Sovetlər qurultayının müntəzəm çağırılmasından, onun qərarlarının təsir gücündən və həyata keçirilməsi vəziyyətindən, xüsusilə Azərbaycan SSR MİK-in təşkilat quruluşunun daha da yaxşılaşdırılmasından, ümumi təlimata görə onun üzvlərinin fəallığından, onlara verilən hüquq və səlahiyyətlərdən asılı idi.

¹ ARPiİ SPIHDA, f.1, siy.1, i.18, v.78-79

² ARDA, f.379, siy.3. i. 3216, v.5-6

³ ARDA, f.379, siy.3. i.2a, v.11-13

yətlərinin artırılmasından asılı idi.

Azərbaycan SSR MİK-in təşkilat quruluşunun fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, onun hüquqi əsaslarının yaradılması, iş prinsiplərinin əsas istiqamətlərinin genişləndirilməsi zamanın tələbi idi. Bu prinsiplər əsasən Mərkəzdən istiqamətləndirilir, onun nəzəri və hüquqi konturları yuxarıdan müəyyənləşdirilirdi. Mərkəzdən ötürülən sifarişlər Azərbaycan Sovetlər qurultayında müzakirəyə çıxarılır, qurultayın qərarı ilə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrini təşkil edən vəzifələrə çevrilirdi. Azərbaycan SSR-də sovet dövlət aparatının yuxarıdan aşağıya bütün vəsilələri, forma və metodları, təşkilat quruluşunun daxili mexanizmi, iş fəaliyyətinin mahiyyəti və istiqamətləri yeni sosializm cəmiyyəti quruculuğuna doğru köklənmişdi. Başqa cür ola da bilməzdi. Buna görə də Mərkəzdə olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də da dövlət aparatının təşkilat quruluşunun formaları və məzmunu Sovet Rusiyasının dövlət aparatının modelinə uyğun qurulmuşdu.

Azərbaycan SSR MİK yarandığı ilk gündən özünün icraedici, nəzəratəedici və sərəncamverici orqanı olan Rəyasət Heyətini yaratdı. Rəyasət Heyəti daim fəaliyyət göstərən orqan olmaqla yanaşı Azərbaycan SSR MİK-in bir növ düşünən və operativ qərarlar verən beyni funksiyasını yerinə yetirirdi. Digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da sessiyalararası dövrdə fasiləsiz işləyən Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR MİK-in səlahiyyəti müddətinə seçilirdi. Onun tərkibi Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasına əsasən və mövcud Əsasnaməyə görə Azərbaycan SSR MİK-in sədrindən, müavinindən, katibdən və seçilmiş üzvlərdən ibarət olurdu. Sonrakı illərdə Rəyasət Heyətinin tərkibinə Naxçıvan MSSR-in MİK sədri, DQMV MİK sədri, Bakı Sovetinin və Fövqəladə Komissiyanın sədrləri də daxil edildilər¹.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sovet dövlət quruculuğu sahəsində fəaliyyəti”** adlanan ikinci fəslə iki yarım fəsilədən ibarətdir. **“Azərbaycan SSR MİK-in dövlət hakimiyyəti orqanlarının siyasi və hüquqi əsaslarının möhkəmlənməsində qanunvericilik fəaliyyəti”** adlı birinci yarım fəslində göstərilir ki, respublikada yaranmış yeni ictimai-siyasi şəraitin gərgin və mürəkkəb olduğu bir vaxtda dövlət hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının artırılması, yaranmaqda olan sovetlər tipli hakimiyyətin proletariat diktaturası formasında gücləndirilməsi diqqət mərkəzində idi.

¹ Ананов И.Н. Заметки по современному государственному строю Закавказью «Советское право», 1925, №2, с.127

Azərbaycan SSR MİK-in qanunvericilik fəaliyyətinin və təşkilat quruluşunun yaxşılaşdırılmasında Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin 1932-ci il fevralın 9-da qəbul etdiyi iş planı haqqında qərarının¹, 1932-ci ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK Təşkilat şöbəsinin iş planının² və 1935-ci il fevralın 5-də qəbul edilən «Azərbaycan SSR MİK-in Təşkilat Şöbəsinin yeni Əsasnaməsinin»³ mühüm əhəmiyyəti oldu. Həmin sənədlərdə ali və yerli hakimiyyət orqanlarının qarşısında qoyulan dövlət əhəmiyyətli vəzifələr onların iş planında ətraflı göstərilmişdir. Qəbul edilən əsasnaməyə görə Azərbaycan SSR MİK-in Təşkilat şöbəsində əlavə olaraq 3 bölmə yaradıldı, məsləhət ştatları əlavə edildi. Bundan sonra Təşkilat Şöbəsinin fəaliyyəti xeyli canlandı. Azərbaycan SSR MİK Təşkilat Şöbəsinin rəhbərliyi ilə və rayon RİK sədrlərinin iştirakı ilə müntəzəm iclaslar keçirilməyə başlandı⁴. Həmin icaslarda RİK rəhbərləri məlumatlandırılır, qanunçuluq və təsərrüfat işlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tapşırıqlar verilirdi.

II fəslin **ikinci yarımfəsl** «**Dövlətçilik strukturlarının, ali və yerli hakimiyyət orqanlarının yaranmasına və formalaşmasına Azərbaycan SSR MİK-in rəhbərliyi**» adlanır. Burada qeyd olunur ki, respublikada dövlət quruculuğunun böyük sürətlə inkişaf etdirilməsində ilk Konstitusiyanın qəbul edilməsinin güclü təsiri oldu. Konstitusiyaya əsasən yeni-yeni dövlət strukturlarının yaradılmağa başlandı. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına əsasən qəbul edilən «Azərbaycan SSR MİK haqqında Əsasnamə»nin 4-cü, 9-cu və 15-ci maddələrinə uyğun olaraq milli dövlət strukturlarının yaradılması işinə diqqət artırıldı. Qeyd edildi ki, respublikada yeni-yeni milli dövlət idarələrinin yaradılması, onların milli kadrlarla təmin edilməsi, maliyyə büdcələrinin möhkəmləndirilməsi, şəhərdə və kənddə dövlət hakimiyyəti strukturlarının yaradılması işi sürətləndirilsin. AK (b) P MK-nın 1924-cü ilin fevral plenumu respublikada milli dövlət quruculuğu işlərinin genişləndirilməsini vacib bildi. Plenumun qərarında deyilirdi: «Azərbaycan SSR-in dövlət idarələrində milliləşdirmənin həyata keçirilməsi sahəsində ümumi müvəffəqiyyətli iş qeyd edilsin... və bu işin gücləndirilməsi vacib hesab edilsin»⁵.

¹ ARDA, f.379, siy.3, i.4785, v.1-7

² ARDA, f.379, siy.3, i.4783, v.1-5

³ ARDA, f.379, siy.3, i.5216, v.1

⁴ ARDA, f.379, siy.3, i.5610, v.19

⁵ Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. Bakı, 1987, s.170

Azərbaycan SSR MİK-in müvafiq qərarları ilə ilk vaxtlarda respublikada 19 yeni dövlət strukturları yaradıldı¹. 19 yeni dövlət strukturlarının təşkilinin və formalaşmasının Əsasnaməsi, onların ştat cədvəli tez bir zamanda hazırlanmış, istifadəyə verilmiş və fəaliyyətə başlamışdılar. 20-ci illərin əvvəllərində milli dövlətçilik strukturlarının yaradılmasına rəhbərlik edən Azərbaycan SSR MİK eyni zamanda özünün də idarəçilik aparatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müntəzəm praktik tədbirlər görürdü. Necə deyərlər, təlim-tərbiyə verənin özünün də təlim-tərbiyəyə və təkmilləşməyə ehtiyacı vardır. 1922-ci il noyabrın 25-də Azərbaycan SSR MİK-in idarəçiliyi üzrə əmr verildi. Əmrdə deyilirdi ki, Azərbaycan SSR MİK-in idarə edilməsi və onun rəhbər işçilərinin funksiyası Konstitusiyaya və Azərbaycan SSR MİK əsasnaməsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Bu əmrdən aydın olur ki, Azərbaycan SSR MİK aparatının Ak (b) P MK-dan asılılığı, mərkəzi MK-dan və yuxarı təşkilatlardan gələn sənədlərin və göstərişlərin icra edilməsinin zəruri olduğu bildirilirdi². Bununla da partiya rəhbərliyinin diktaturası yaranmağa və möhkəmlənməyə başlayırdı.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan SSR-in ərəzi bütövlüyü məsələsi və Azərbaycan SSR MİK-in mövqeyi**” adlanan **üçüncü fəsl** beş yarım-fəsilədən ibarətdir. “**1921-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-in ərəzi bütövlüyünə qəsdlər və onların ağır nəticələri**” adlı **birinci yarım-fəsilə** Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi, bu işdə Sovet Mərkəzinin birtərəfli və ya antiazərbaycan mövqeyi tarixi faktlarla obyektiv tədqiq edilmişdir.

1921-ci il noyabrın 6-da Tiflisdə A.Myasnikov və B.Mdivani Ermənistan və Gürcüstan arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi haqqında qərar imzaladılar. Bu qərara görə Lori bölgəsi Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edildi³. Beləliklə, Azərbaycan rəhbərliyinin iştirakı və razılığı olmadan Lori bölgəsi ermənilərə «bağışlanır».

Azərbaycan SSR MİK-in qərarı və razılığı olmadan Zaqafqaziya SFSR MİK-in 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə aran Qarabağın ərəziləri olan Nüvədi, Eynazur və Tuqut (Cəbrayıl qəzasının kəndləri), həmçinin Ordubad qəzasının Kərkivan kəndi, Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi

¹ АРПİІ СПІНДА, ф.1, сій.74,і.41, v.18-38

² АРДА, ф.379, сій.3, і.1731, v.11

³ Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923гг. Ереван, 1969, с.110-111

Ermənistan SSR-ə verildi¹. Süni yolla Mehri rayonu yaradıldı.

Zaqafqaziya SFSR MİK-in həmin iclasının qərarı ilə Naxçıvan MSSR-in 9 kəndi – Qərçivan, Qurtqulaq, Horadiz, Oğbin, Arxac, Dağın Almanlı, İtqapan və Sultanbəy kəndləri öz torpaqları ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə verildi. 1930-cu ildə isə Aldərə, Lehvaz və Astazur kəndləri də Ermənistan SSR-ə verildi². Bununla da Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında 45 km-lik məsafə yaradıldı. Naxçıvan MSSR-in 1926-cı ildə olan 5988 km² ərazisindən 658,4 km² əzəli torpaq sahəsi qoparılaq Ermənistana qatılmaqla, onun ərazisi 5329,6 km² -ə endirildi³.

Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistanın ərazisi 9,2 min kv. km müəyyən edilsə də, 1924-cü ildə 27 153 kv.km-ə çatmış⁴, az sonra isə 28,1 min kv.km-ə çatdı. Azərbaycan SSR MİK-in bütün səylərinə baxmayaraq Zaqafqaziya SFSR MİK-in açıq və gizli qərarları ilə 20-ci illərin ikinci yarısında təkcə Qazax qəzasından təqribən 155.112 desyatin, yəni 169.460 hektar ərazi Ermənistan SSR-in tərkibinə verilmişdi. Qazax torpaqlarında Karvansaray və Dilican qəzaları təşkil olundu⁵. Azərbaycan SSR MİK tapşırıqları müntəzəm icra etməsinə baxmayaraq, birdən-birə Azərbaycan SSR MİK-in xəbəri və razılığı olmadan Zaqafqaziya SFSR MİK 1927-ci il martın 31-də ədalətsiz qərar çıxardı. Həmin qərara görə Azərbaycanın Zəngəzur qəzasına aid olan və sərhəd zolağında yerləşən 172,8 desyatin ərazi «mübahisəli zonaya» daxil edilərək onun 56,1 desyatini Ermənistan SSR-in tərkibinə verildi, 116,7 desyatini isə Azərbaycan SSR tərkibində saxlanıldı⁶. Zaqafqaziya respublikaları arasında torpaq və sərhəd məsələlərini «həll edən» Mərkəz həmişə erməni tərəfinin sözünü demişdi. Bundan da istifadə edən yaramaz erməni şovinistləri bir-birinin ardınca Gəncə dairəsinə məxsus olan Lori-Pəmnək ərazisini «mübahisəli ərazi»yə daxil edəndə Azərbaycan SSR MİK bu ərazi barədə geniş məlumat hazırlayıb Zaqafqaziya SFSR MİK-ə göndərirdi⁷. Azərbaycan SSR MİK-in hazırladığı həmin sənəddə deyilirdi ki, bu ərazilər lap çoxdan, tarixən

¹ Mehdiyev R. Gorus – 2010 absurd teatri mövsümü. Bakı, 2010, s.69

² Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). Bakı, 2011 s.210

³ Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005, s.367-368

⁴ Краткий обзор материалов в докладу Закавказского Правительства. Тифлис. 1925, s.8.

⁵ Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri. Bakı, 2008, s.194

⁶ ARDA, f.379, siy.3, i.1000, v.1

⁷ ARDA, f.379, siy.3, i.2715, v.6

Azərbaycan ərazisidir və əhalisi də azərbaycanlılardır. Azərbaycan SSR MİK-in göndərdiyi həmin sənəd Zaqafqaziya SFSR MİK-in Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 7 oktyabr tarixli iclasında müzakirəyə çıxarılır. Müzakirə zamanı 4844 hektar ərazi «mübahisəli ərazi» kimi göstərilir¹. Azərbaycan tərəfi yoxdan meydana çıxan bu «mübahisəli ərazi»ni əsassız hesab edir və bunu ermənilərin uydurduğu yeni bir avantürüst plan adlandırır. Qəribəsi odur ki, həmin iclasda heç bir qərar qəbul etməyən Zaqafqaziya SFSR MİK Rəyasət Heyəti az sonra Azərbaycan SSR MİK-in xəbəri olmadan Lori-Pəmnək ərazisini, 4844 hektar ərazimizi birdən-birə Ermənistan «bağışlayır». Zaqafqaziya SFSR MİK-in qərarını bilən kimi Azərbaycan SSR MİK ciddi etirazını bildirdi. Lakin Azərbaycan SSR MİK-in bütün etirazları kağız üzərində qalırdı. Beləliklə, rəsmi Moskva heç kimlə qətiyyənlə hesablaşmır və Azərbaycan torpaqlarını bol-bol ermənilərə «bağışlayırdı». Azərbaycan SSR MİK isə mərkəzin qərarını rədd etmək zorunda deyildi. 1920-ci ildə Moskvanın birbaşa köməyi ilə Zəngəzur qəzasından 405.000 desyatin (4414,5 kv.km), Qazax qəzasından 535.096 desyatin (5832,82 kv.km), Naxçıvan MSSR-dən 657 kv.km ərazilər Ermənistan ərazisinə qatıldı. Sovet rejimi illərində Ermənistanın ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına 29,743 kv.km-ə çatdırıldı. 1988-1994-cü illərdə daha 17 min kv.km Azərbaycan əraziləri işğal edildi².

Üçüncü fəslin **ikinci yarım fəsl** “**Azərbaycan SSR tərkibində DQMV-in yaradılması respublikanın ərazi bütövlüyünün pozulması prosesi kimi və Azərbaycan SSR MİK-in qərarları**” adlanır.

Partiya və hökumət rəhbərləri öz çıxışlarında dəfələrlə bildirmişlər ki, Qarabağ və Zəngəzur bölgələri Azərbaycan ərazisidir. Bu faktı bütün arxiv sənədləri və rəsmi teleqramlar təsdiq edir. Sovet hakimiyyətinin qurulması xəbərini RSFSR xarici işlər naziri Q.V.Çiçerinə göndərdiyi teleqramda Q.K.Orconikidze bildirirdi ki, «...Qarabağ və Zəngəzur əhalisi özlərini Azərbaycan SSR-in ərazisi hesab edirlər...». AK(b) P MK-ın 1920-ci il 10 iyul tarixli iclasında Qarabağ kommunistləri birmənalı şəkildə Qarabağın Azərbaycan SSR-ə birləşdirilməsi təklifi ilə çıxış etmişdilər. Məsələnin belə düzgün həllini V.İ.Lenin də göndərdiyi teleqramda alqışlamışdı. Hətta büro iclaslarında «Azərbaycan-Ermənistan sərhəd məsələsi», «Qarabağ məsələsi» müzakirə edilərkən qərara alınmışdı ki,

¹ Yenə orada, v.3

² Yaqub Mahmudov. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2014, 14 oktyabr

Qarabağın inzibati və iqtisadi əlaqələrinin Azərbaycan ilə «sıx olduğunu»¹ nəzərə alaraq, onları bir-birindən ayırmaq olmur. Deməli, Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olduğu yuxarılara da məlum idi və Mərkəz də sovet hakimiyyətinin ilk vaxtlarında milli məsələni düzgün «həll etməyə» çalışırdı.

Qafqaz bürosunun 4 iyul qərarına kəskin etirazını bildirən N.Nərimanov bəyanat verməklə kifayətlənmədi, həm də möhkəm prinsipial mövqə nümayiş etdirdi ki, bu da Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasında həlledici rol oynadı.

Beləliklə, Nərimanovun qətiyyəti sayəsində Qafqaz bürosu Qarabağ məsələsinin mahiyyətinə ciddi nüfuz edərək və onun ədalətli həllini yüksək məsuliyyət tələb etdiyini nəzərə alaraq, Orconikidzenin və Nazaretyanın təklifi ilə ertəsi gün, yəni iyulun 5-də geniş tərkibdə müzakirəyə çıxarıldı və səs çoxluğu ilə qərara aldı: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyini, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsini əsas tutaraq, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-nin hüduqlarında saxlansın, onun tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla, geniş vilayət muxtariyyəti verilsin»².

Beləliklə, mürəkkəb siyasi şəraitdə «Dağlıq Qarabağı Azərbaycan SSR hüduqlarında saxlamaq» haqqında qərar qəbul olunması Nərimanovun tarixi xidmətidir³.

1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR MİK-in «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında» dekreti verildi⁴. Erməni qəsbkarları muxtar vilayət yarandıqdan sonra ardıcıl olaraq Azərbaycan kəndlərini ələ keçirmək siyasətindən əl çəkmişdilər.

İyirminci illərin əvvəlində DQMV-in ərazisi 3656 kv.km.⁵, az sonra isə 4160,5 kv. km oldu. İki ildən sonra (1923-1925) Azərbaycanın torpaq fondundan DQMV-in tərkibinə 16 min desyatin əlavə torpaq verilmişdi. DQMV-in ərazisi 1933-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə 4431,7 kv.km təşkil edirdi⁶.

Üçüncü fəslin “Azərbaycan SSR-in Zəngəzur mahalının Ermənistan SSR-ə verilməsi və Naxçıvan MSSR-in yaradılmasında Azərbaycan

¹ Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей. Баку, 1990, s.12-14

² К истории образования НКАО Азербайджанской ССР (1918-1925гг.). Документы и материалы. Баку, 1989, s.92; Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild., Bakı, 2000, s.191

³ Köçərli T. Qarabağ: Yalan və həqiqət. Bakı, 1998, s.176

⁴ ARDA, f.379, sly.3, i.3215, v.19

⁵ Краткий обзор материалов в докладу Закавказского Правительства. Тифлис. 1925, s.8

⁶ Mehdiyev R. Gorus – 2010 absurd teatrı mövsümü. Bakı, 2010, s.67-68

SSR MİK-in mövqeyi” adlı **üçüncü yarım fəslində** göstərilir ki, aprel işğalından sonra bolşevik məmurlar, o cümlədən Orconikidze, Stalin, Çiçerin və b. Leninə bildirmişdilər ki, «mübahisəli ərazilər» hesab edilən Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz Azərbaycan torpaqlarıdır. Orconikidzenin Leninə, Çiçerinə və başqalarına göndərdiyi teleqramlarda da belə deyilirdi. Orconikidze hətta açıq yazırdı ki, «Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir, ...məsələnin başqa cür həlli bizim vəziyyətimizi Azərbaycanda laxladır, Ermənistanda isə heç bir şey qazanmırıq»¹. Başqa bir teleqramda Orconikidze bildirirdi ki, «...Culfa və Naxçıvan rayonları tamamilə müsəlmanların məskunlaşdığı yerlərdir...həmin yerlər bizim qoşunlar tərəfindən tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidir»². Ancaq sonrakı hadisələr göstərdi ki, bu bolşevik məmurlar ciddi siyasi səhvlərə yol verdilər və Azərbaycana qarşı ədalətsiz mövqə nümayiş etdirdilər. İlk vaxtlarda Stalin və Orconikidze də Naxçıvanın və Zəngəzurun Azərbaycanın hüduqlarında qalmasının tərəfdarı olmuşlar. Ermənistanın mövcud razılaşmaları pozaraq Azərbaycana tez-tez basqınlar etməsi Azərbaycan rəhbərliyini və hətta, mərkəzi qəzəbləndirməyə bilməzdi. O ki, qaldı Naxçıvan və Zəngəzur haqqında məsələni müəyyənləşdirməyin N.Nərimanova həvalə edilməsi, bu təbii və qanunauyğun bir tapşırıq idi. Nərimanov isə Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinin Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi olmasında ısrarlı və qətiyyətli idi.

1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarının Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında dekret verdi³. Naxçıvan MSSR haqqında Əsasnamənin layihəsi 1924-cü il fevralın 24-də AK(b)P MK Rəyasət Heyətində müzakirə olundu, apreldə isə Əsasnamə Azərbaycan SSR MİK tərəfindən təsdiq edildi⁴.

Mərkəzin dəstəyindən istifadə edən Ermənistanın millətçi şovinistləri Naxçıvanın ərazisinin işğalını genişləndirdilər. Nəticədə Naxçıvanın ərazisi Qars müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş 5988 kv.km-dən 1925-ci ildə 5.733 kv.km-dək⁵, 1933-cü ildə isə 5329.6 kv.km-dək azaldı⁶.

¹ К истории образования НКАО Азербайджанской ССР (1918-1925гг.). Документы и материалы. Баку, 1989, s.32

² Yenə orada, s.35

³ ARDA, f.379, siy.3, i.3216, v.18; Мусаева Т.А. Борьбы за развитие народного образования в Азербайджане в годы первой и пятилетки. Баку, 1964, s.59

⁴ АРПİ SPIHDA, f.1, siy.74, i.135, v.104

⁵ Краткий обзор материалов в докладу Закавказского Правительства. Тифлис. 1925, s.8

⁶ Mehdiyev R. Gorus – 2010 absurd teatrı mövsümü. Bakı, 2010, s.69

Üçüncü fəslin **dördüncü yarımfəsl** “Azərbaycan SSR-lə Gürcüstan SSR arasında ərazi məsələləri və Azərbaycan SSR MİK-in qərarları” adlanır. Burada göstərilir ki, N.Nərimanov hələ Bakıya gəlməmiş imzalanan Rusiya-Gürcüstan müqaviləsində Zaqatala «mübahisəli ərazi» kimi qeydə alınmışdı. N.Nərimanovun fəaliyyəti nəticəsində Zaqatala Azərbaycan SSR tərkibində saxlanıldı, Gürcüstan SSR Zaqatalanı Azərbaycan SSR-in ərazisi kimi rəsmi tanıdı ¹.

Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinin mühüm sahələrindən biri də qonşu respublikalar arasında ərazi məsələlərini obyektiv həll etmək idi. 1921-ci il iyulun 5-də Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR arasında siyasi, hərbi və iqtisadi ittifaqın yaradılması və sıx əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı². Müqavilədə deyilirdi ki, bu müqaviləni imzalayan hər bir dövlət başqasının suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır³ və bundan sonra əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Gözləmək olardı ki, hər üç Zaqafqaziya respublikası müqavilənin şərtlərinə əməl edəcək və bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşacaqlar. Lakin heç də belə olmadı. Həmişə olduğu kimi, Azərbaycan tərəfi özünün qardaşlıq və «beynəlmiləlçi» borcuna sadıq qalsa da, yenə də uduzan tərəf Azərbaycan oldu və qarşı tərəflər Azərbaycan torpaqlarını sonralar ələ keçirməyə, hissə-hissə «hədiyyə» almağa başladılar. Doğrudur, Azərbaycan SSR MİK ərazi məsələlərinin həllində obyektiv mövqe nümayiş etdirir və həmişə tarixi həqiqətin bərpasına çalışırdı. Lakin çox vaxt öz istəyinə nail ola bilmirdi, Mərkəz və Zaqafqaziya SFSR MİK ərazi məsələlərini bildikləri kimi «həll edirdi».

1922-ci il oktyabrın 15-də əhalinin 91,9 faizi müsəlman olan Zaqatala quberniyasının 3.993 kv.km sahəsi «mübahisəli ərazilər» elan edildi, Mərkəzin dəstəyi ilə uzun müzakirələr obyektinə çevrildi və Azərbaycandan müxtəlif yollarla «qoparıldı»⁴.

Gürcüstan SSR-ə güzəşt edilən Azərbaycan torpaqları aşağıda adları qeyd edilən ərazilərdir: 1. Qarayazı – 4.564,6 kv.km; 2. Borçalı (bir hissəsi) – 5.161,4 kv.km; 3. Sıqnax – 6. 832,6 kv.km

¹ Həsənov H. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı, 2005, s.51

² ARDA, f.379, siy.3, i.2927, v.2

³ Yenə orada

⁴ Piriye V. Azərbaycanın tarixi- siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006, s.117-122

Cəmi: 16.558,6 kv.km ərazimiz Gürcüstan SSR-ə «bağışlandı»¹.

Azərbaycan torpaqlarının belə hərraca qoyulması, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR tərəfindən zəbt edilməsi inzibati-amirlik sisteminin formalaşdığı bir dövrdə Mərkəzin və Zaqafqaziya SFSR MİK-in Azərbaycana qarşı yaramaz və avantürist siyasətinin məntiqi nəticəsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə edilən qəsd, Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə xəyanət və mərkəzin həyata keçirdiyi ağır cinayət aksiyası idi.

“Respublikada yeni ərazi-inzibati bölgüsünün yaradılması sahəsində Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyəti” adlı beşinci yarımfəsildə qeyd edilir ki, Aprel işğalı ilə hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər Azərbaycanda yeni inzibati-ərazi bölgüsünün düzgün aparılması, qəzalарın və dairələrin, rayonların və kəndlərin elmi surətdə təşkil edilməsi üçün xeyli «baş sındırmalı» oldular. Hakimiyyət orqanlarının qarşısında duran vacib məsələlərdən biri də məhz inzibati-ərazi bölgünü təkmilləşdirməkdən ibarət idi. Yeni inzibati-ərazi bölgü və rayonlaşma sistemini həyata keçirməyin mühüm siyasi-iqtisadi və tarixi-etnoqrafik əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq 1924-cü ildə Zaqafqaziya SFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi nəzdində Sovet Quruculuğu və Rayonlaşma Komissiyası təşkil edildi. Zaqafqaziya SFSR MİK-in qərarına uyğun olaraq Azərbaycan SSR MİK nəzdində Rayonlaşma Komissiyası yaradıldı². Azərbaycan SSR MİK-in 1925-ci il yanvarın 24-də verdiyi dekretə əsasən qəza idarələri ilə kənd sovetləri arasında vasitəçi mərhələ olan nahiyə idarələri əvəzinə İcraiyyə Komitələrinin təşkil edilməsi məsləhət bilindi.

1930-cu ildə Azərbaycan SSR-də dairə inzibati-ərazi bölgüsü rayonlarla əvəz edildi³. 7 mahal, bir az sonra isə Zaqatala-Nuxa mahalı da ləğv edildi. Bundan sonra respublikada 63 rayon⁴ formalaşdı.

1930-cu ilin sonunda Azərbaycan SSR MİK respublikada olan rayonların sayının 66-dan 54-ə endirilməsini və 22 rayonun sərhədlərinin dəyişdirilməsi təklifi ilə SSRİ MİK Rəyasət Heyətinə müraciət etmişdi⁵.

Dissertasiyanın **“Respublika iqtisadiyyatına sovet idarəetmə sisteminin tətbiqi və Azərbaycan SSR MİK”** adlı dördüncü fəslə dörd

¹ Zeynalova T.M. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-30-cu illər). Bakı, 2004, s.49

² Şixlinski Z.B. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1926-1932-ci illər). Bakı, 1975, s.7-8

³ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992, s.60

⁴ Rəhimov K. Azərbaycan Kommunist Partiyasının respublikada sovetlərin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi (1921-1929-cu illər). Bakı, 1959, s.60

⁵ Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivı, f.3316, siy.51, iş 4, v.6

yarım fəsildən ibarətdir. **Birinci yarım fəsil “Sovet Rusiyasının yeni iqtisadi siyasətinin respublikada tətbiqi və Azərbaycan SSR MİK-in qanunvericilik fəaliyyəti”** adlanır. Burada göstərilir ki, Lenini və partiyani düşündürən ən mühüm məsələ YİS-in qarşısında qoyulan vəzifələri, onun prinsiplərini, hətta tarixi mərhələlərini konkretləşdirmək idi. Ancaq, nə Leninin əsərlərində və nə də dövrün partiya sənədlərində hansı tarixi mərhələlərdə onu necə həyata keçirmək barədə illər göstərilməyib.

YİS-ə keçmək proqramında mühüm ideyalardan biri konsessiya sisteminə üstünlük verilməsi məsələsi idi. Yəni ayrı-ayrı zavodların, fabriklərin, müəssisələrin, iqtisadi və təsərrüfat birliklərinin konsessiyaya verilməsi nəzərdə tutulurdu. Halbuki, bu mühüm məsələlər tarix ədəbiyyatında öz əksini lazımınca tapmamışdır. Xüsusilə, Azərbaycan SSR-də YİS-in həyata keçirilməsi prosesində fabriklər və müəssisələr öz sahiblərinə qaytarılsa da, təəssüf ki, bu səmərəli siyasət axıra qədər davam etdirilmədi. Azacıq varlanan sahibkarlar və iş adamları dövlət üçün «təhlükəli», «kapitalist» və ya «qolçomaq» elementi elan edildi, onlar həbs və sürgünlərə məruz qaldılar. Hətta, 1921-ci il fevralın 1-də Leninin imzası ilə XKS-in qəbul etdiyi qərarda¹ Bakının ayrı-ayrı neft rayonlarının konsessiyaya verilməsi və bu barədə danışıqların aparılması göstərilirdi. Bakı neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün təsərrüfat hesabı geniş tətbiq olunmağa başlandı. Bəzi xarici ölkələrlə müstəqil iqtisadi əlaqələr də yaradıldı. Bakının xarici ticarətdə «özbaşmalığı» Mərkəzdə narazılığa səbəb oldu və tezliklə qarşısı alındı. Lakin konsessiya siyasətinin təzə və çətin bir iş olduğunu nəzərə alaraq kommunist rəhbərliyi ondan imtina etdi. 20-ci illərin əvvəllərində respublikada kənd təsərrüfatı kooperasiyalarının müxtəlif formaları yarandı. 1925-ci ilin aprelində respublikada kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sayı 150-yə, 1927-ci ildə isə 300-ə çatdı.²

“Respublikada sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsində Azərbaycan SSR MİK-in iştirakı” adlı **ikinci yarım fəsildə** göstərilir ki, Azərbaycan SSR MİK yarandığı ilk gündən xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsini, sənayeləşdirmə proqramının və respublika iqtisadiyyatının ürəyi olan neft sənayesinin bərpası məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Sənayeləşdirmə proqramı bütövlükdə mərkəzin inhisarında idi. Sərt müstəmləkəçilik siyasətinin bütün konturları mərkəz

¹ Aslanov S., Hüseynov A., Tokarjevski Y., Dilbazov Ə. Yeni iqtisadi siyasət- axtarış yolu və ibrət dərsləri. «Kommunist» qəz., Bakı, 1990, 6 aprel

² Aslanov S., Hüseynov A., Tokarjevski Y., Dilbazov Ə. Yeni iqtisadi siyasət- axtarış yolu və ibrət dərsləri. «Kommunist» qəz., Bakı, 1990, 6 aprel

tərəfindən istiqamətləndirilirdi. İlk günlərdən Azərbaycanın sosial-iqtisadi, təsərrüfat-siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrinə dair inkişaf planına nəzarəti və rəhbərliyi əlində saxlayan mərkəz onu yuxarıdan «tənzimləyir» və reallaşmasına icazə verirdi. Mərkəz heç cür razı olmazdı ki, respublika müstəqil təsərrüfat planı hazırlasın. Əslində milli əyalətlərə və milli ucqarlara nisbi müstəqilliyin verilməsi, yerli milli xüsusiyyətlərin ciddi şəkildə nəzərə alınması barədə Leninin göstərişləri elə onun sağlığında pozulurdu.

Azərbaycan xalqının yüksək əmək qəhrəmanlığı və Azərbaycan SSR MİK-in həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində sənayeləşdirmə sahəsində böyük uğurlar qazanıldı. Respublikada 1920-1928-ci illərdə 27, birinci beşillik illərində 25, ikinci beşillik illərində isə 27 iri dövlət sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verildi¹. Respublikamızda sənayenin inkişafını təmin edən yeni-yeni mənbələr tapıldı, sənaye mərkəzləri yaradıldı. Gəncə, Lənkəran, Naxçıvan, Xankəndi, Salyan, Xaçmaz, Quba və başqa rayonlarda ağır və yüngül sənaye sahələri inkişaf etdi. Nuxa, Quba, Tərtər, Gəncə və b. bölgələrdə SES-ları və istilik elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verildi². Gəncə, Şəki, Xankəndi kimi yeni sənaye mərkəzləri yarandı. Respublikamız inkişaf etmiş sənaye-aqrar dövlətinə çevrildi.

Üçüncü yarımfişil “Respublikada kənd təsərrüfatının zorakılıqla kollektivləşdirilməsi siyasəti və Azərbaycan SSR MİK-in qərarları. Aparılan siyasətə qarşı kəndli hərəkəti” adlanır. Burada göstərilir ki, respublikada kolxoz quruculuğu probleminin həyata keçirilməsi prosesində partiya və hakimiyyət orqanları nəinki ciddi siyasi səhvlərə, sosial-iqtisadi nöqsanlara yol vermiş, eyni zamanda, kütləvi «kollektivləşmə» əvəzinə bəlkə də «kütləvi həbsətmə», «kütləvi» güllələnməyə rəvac vermişlər. Sənayeləşdirmənin və kollektivləşdirmənin əldə etdiyi böyük «qələbələrə» və müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, sosialist iqtisadiyyatı zəminində sovet dövləti 1929-cu ildə bir növ hərbi kommunizm siyasətinə qayıtdı, Stalinin irəli sürdüyü tezislərə uyğun olaraq sürətlə sosializm qurmaq planının həyata keçirilməsinə başlandı. Ancaq yenə də kənd təsərrüfatı məhsulu artmaqda olan tələbatı ödəyə bilmədi.

1930-cu ildə Azərbaycanda siyasi rejimin səyinə baxmayaraq kollektivləşmə 20 faizdən yuxarı qalxmadı, hətta az qala dövlət ondan

¹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный ст. сборник. Баку, 1980, s.180

² Резолюции и постановления съездов советов Азербайджанской ССР (1921-1937гг.). Баку, 1961, с.164-165

imtina etmək istədi. Respublikanın kənd təsərrüfatı zəif və kolxozlara daxil olan az idi. Hətta İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində sosialist istehsal bölməsi qələbə çalmamışdı¹. Azərbaycan SSR MİK-in məlumatına görə 1932-33-cü illərdə iki yüz mindən çox kəndli kolxozdan çıxmışdı. Respublikanın pambıq rayonlarında kollektivləşmə tam iflasa uğramışdı. Heyvandarlıq kolxozlarında isə vəziyyət daha ağır idi. Çox hallarda mal-qaranı dövlətə vermək istəməyən adamlar onları kütləvi şəkildə məhv edirdilər. Dövlət orqanları, DSI-in satqın agentləri istədiyinə nail ola bilmirdilər. Sovet dövlətinin kolxoz siyasətinə qarşı çıxışlar dayanmırdı. 1933-cü ilin birinci yarısında 144 «kəndli çıxışları» olmuşdu. Kolxoz hərəkatına qarşı belə çıxışlar 1935-ci ilə qədər davam etmişdi². Sovet hakimiyyəti Azərbaycan kəndlilərini aldatmışdır. Respublikanın hakimiyyət orqanlarını ciddi düşündürən bir problem vardı: o da kənd təsərrüfatını bərpa etmək və dirçəltmək. Əslində bu məsələ aqrar problemin qarşısında duran başlıca vəzifə idi. Ancaq hökuməti heç də aqrar məsələnin həlli yox, yalnız təsərrüfatın bərpası, ərzaq bolluğunun təmin edilməsi məsələsi maraqlandırır.

Bütün çətinliklərə və dövrün ziddiyyətli rəqəmlərinə baxmayaraq, Azərbaycan SSR-də aqrar problemin ana xəttini təşkil edən kolxoz quruculuğu və kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsini, zənnimizcə, aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmək və xarakterizə etmək daha məqsədəuyğun olardı:*

1.	1921-1922-ci illər	Kollektiv təsərrüfatların yaradılması dövrü
2.	1923-1924-cü illər	Durğunluq və dağınlıq dövrü
3.	1925-1929-cu illər	Kollektiv təsərrüfatların təşkili dövrü
4.	1930-1932-ci illər	Kolxozların yenidən təşkilində «dönüş» dövrü
5.	1933-1935-ci illər	Kolxozların təşkilat-təsərrüfat və siyasi cəhətdən möhkəmlənməsi dövrü
6.	1936-1937-ci illər	Kolxozların inkişaf dövrü
7.	1938-1941-ci illər	«Yüksəliş» dövrü və kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinin başa çatması

¹ Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва, 2010, с.692

² Мəmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Bakı, 2012, s. 302-303

* Respublika tarixşünaslığında müəllif ilk dəfə belə bir bölgü prinsipini təklif edir.

	dövrü
--	-------

Bizcə, aqrar məsələnin tədqiqi zamanı bu bölgü prinsipi ilə razılaşmaq olar.

Kollektivləşmə işində buraxılan kobud səhvlər, partiya xəttinin əyilməsi, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının pozulması sovet dövləti üçün qorxulu məsələyə çevrildi. Stalin və onun komandası ciddi narahat olmağa başladılar. Tələsik hazırlaşan Stalin 1930-cu il martın 2-də «Pravda» qəzetində «Müvəffəqiyyətdən baş gicəllənməsi» məqaləsi ilə çıxış etdi. O, öz məqaləsində kolxoz quruculuğunda buraxılmış səhvlərin və nöqsanların hamısını yerli işçilərin üzərinə yıxaraq, onları ucdantutma «yekəbaşlıqda» ittiham etdi¹.

Yarandığı ilk günlərdən Sovet dövlət hakimiyyəti və onun yerli hakimiyyət orqanları qolçomaqlara «düşmən» münasibətini açıq bildirdilər və onlara qarşı mübarizəni bütün sosializm quruculuğu prosesində şiddətli formada davam etdirdilər. Bunu arxiv sənədləri təsdiq edir. Kirpi cildinə girmiş dövlət hakimiyyəti orqanlarının yaramaz rəhbərləri olan erməni-rus başçıları kəndin varlı və imkanlı ağsaqqallarını «qolçomaq» siyahısına salmaqla onlara divan tutmuş, faciəli soyqırım siyasəti aparmışlar.

“Xalq maarifi və mədəniyyətinin inkişafında, mütəxəssis kadrların hazırlanması sahəsində Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyəti” adlı **dördüncü yarımfəsildə** göstərilir ki, Azərbaycan SSR-də 20-ci illərin əvvəllərində xalq maarifi, təhsili və mədəniyyətinin bütöv bir strateji proqramını verən qurultay Azərbaycan SSR MİK-in qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələri və onun həyata keçirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Yeni cəmiyyət quruculuğunun mədəni-maarif sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair dövlət proqramının həyata keçirilməsini diqqət mərkəzində saxlayan Azərbaycan SSR MİK fəaliyyətini genişləndirdi və aktiv hərəkətə başladı. 1921-ci ilin iyununda Azərbaycan SSR MİK-in qərarı ilə ilk dövlət komissiyalarından biri olan maarif komissiyası² yaradıldı ki, bu komissiyaya mədəni-maarif işlərini inkişaf etdirmək, savadsızlığı ləğv etmək vəzifələri tapşırıldı. Komissiya çox iş gördü.

Azərbaycan xalqının «mədəni quruculuqda» qazandığı mühüm nailiyyətlərlə bərabər, eyni zamanda ciddi nöqsanlara yol verilir, xalqa zidd

¹ Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. II hissə (1924-1939). Bakı, 1954, s.739

² ARDA, f.379, siy.3, i.3216, v.5

və mənəviyyətə ağır zərbələr vuran partiya və dövlət qərarları qəbul edilirdi. Xalqı inandırmaq və ədalətli olmaq əvəzinə sərt inzibətçilik metodlarını tətbiq edərək insanların inamını qırmaq, din əleyhinə şüarlar səsləndirmək, dindarları, hətta dinə və Allaha olan müqəddəs inamı təqib etməyə başladılar. Dindarlara qarşı və din əleyhinə kompaniya dövlət səviyyəsində həyata keçirilməyə başlandı.

1925-ci ildə Bakıda 129 məscid və 6 islam dininə mənsub olan ibadət evi var idi. Sovet hakimiyyəti orqanları 1928-ci ilin payızında Şamaxıda 16 məsciddən 13-nü dağıtdılar, Göyçay qəzasında 1929-cu ilin martına qədər 147 məscid bağlandı. 1928-1929-cü illərdə Azərbaycan SSR-də 461 məscid bağlandı¹. Təkcə Quba qəzasında 22 gün ərzində 18 məscid bağlandı və anbara çevrildi².

Zaqafqaziya SFSR-in və Azərbaycan SSR-in siyasi idarələrinin hazırladığı gizli materiallarda göstərilirdi ki, türk qadını və kişisi, hətta fəhlələr və kommunistlər də çadra məsələsində partiyanın siyasətinə qarşı dayanır³. Sabunçu rayonunda bir qadın çadranı atdığına görə öz əri kommunist Məmməd Zaman oğlu tərəfindən öldürülmüşdü. Fəhlə iclaslarında neftçi fəhlələr açıq şəkildə çıxış edərək demişdilər: «Biz çadranı atmağın əleyhinəyik. Rədd olsun sovet hakimiyyəti!»⁴.

Dissertasiyanın **“İnzibati amirlik sistemin gücləndirilməsi dövründə Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyəti”** adlı beşinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Azərbaycan SSR MİK-in yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmasının xüsusiyyətləri, respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatına dair qəbul etdiyi qərarlar”** adlanır. Burada göstərilir ki, Sosialist iqtisadiyyatının yaradılması, inkişafı və möhkəmləndirilməsi bütün İttifaq miqyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da «sürətlə» aparılırdı. Yeni inkişaf mərhələsinə daxil olan respublikamızda sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda ciddi deformasiyalara yol verilmiş, zorakılığın və siyasi qəddarlığın müxtəlif formalarından istifadə edilmiş, bununla da xalqın dövlətə və hakimiyyətə nifrəti artmışdı. İnzibati amirlik sisteminin formalaşdığı bir zamanda kommunist təbliğatı bütün gücü ilə işləyir, «hər kəsə əməyinə görə, hər kəsə qabiliyyətinə görə» prinsipini ortaya ataraq adamları vəhşicəsinə istismar edir, fəhlə və kəndlilərə isə

¹ Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва, 2010, с.425, 579

² Musa Quliyev. Azərbaycan SSR-də dövlət-din münasibətləri tarixi (1920-1991-ci illər). Tar. elm. dok. diss. avtoref. Bakı, 2010, s.26

³ АРПİİ СПİНДА, f.1, siy.231, iş 23, v.11

⁴ Yənə orada

şirin-şirin «vədlər» verirdi. Unutmaq olmazdı ki, kommunistlər Aprel çevrilişi ərəfəsində də belə «vədlər» vermişdi. Ancaq çevrilişdən 1 gün sonra bolşevik cildinə girmiş silahlı quldurlar Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, Lənkəranda və Azərbaycan SSR-in digər bölgələrində vəhşiliyə başladılar. 20-30-cu illərin qovşağında da belə etdilər. Dövlət Siyasi İdarəsinin məxfi materiallarında açıq-aydın göstərilir ki, Sovet hakimiyyətinin yeritdiyi siyasətə qarşı xalqın narazılığı artmışdı¹. Həmin materiallarda qeyd edilir ki, Azərbaycanda mövcud siyasi vəziyyət çətinləşib, narazı qüvvələr baş qaldırıb, xalq dövlətin siyasətinə, ərzaq və bazar qiymətlərinin bahalaşmasına etiraz edir. Fəhlə yığıncaqlarında dövlətin siyasəti tənqid edilirdi. Pul vahidi olan çervonun dəyərdən düşməsi inflyasiyaya səbəb olmuşdur. Fəhlələrin yeməyi pis, əmək haqqı az, bazarda işə bahalıq idi. Hətta partiya üzvləri də antisovet əhval-ruhiyyəsində çıxışlar edirdilər. Sabunçu rayonunun fəhlələri yığıncaqlarda deyiblər ki, dövlət bizi aldadır².

“Azərbaycan SSR-də aparılan repressiya siyasəti mərkəzi hökumətin daxili siyasətinin tərkib hissəsi kimi və Azərbaycan SSR MİK-in mövqeyi” adlı **ikinci yarımfəsildə** göstərilir ki, Aprel çevrilişi ilə inqilabi tədbirlərin həyata keçirilməsi pərdəsi altında namuslu və vicdanlı insanlara qarşı, xüsusilə azərbaycanlı milli kadrlara və ziyalılara qarşı amansız xaç yürüşlərinə başlandı. Oktyabr çevrilişindən sonra üçillik əzmək və məhv etmək təcrübəsinə malik olan bolşeviklər Sovet Rusiyasında olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də də «insan ovuna» çıxdılar və yeni yaradılmış sovet-inqilabi orqanlarının qəddar əli ilə, yaramaz formada qırmızı terrora başlayıb, saysız-hesabsız soydaşlarımızı «buğda dəni kimi üyütməyə»³ başladılar. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikləri ilk gündən xalqımıza qənim kəsildilər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərlərini, görkəmli partiya və dövlət rəhbərlərini, tanınmış ziyalıları, şair və yazıçıları, mütəxəssis milli kadrları, hərbi generalları və zabitləri, el ağsaqqallarını, din xadimlərini, böyük hörmət və nüfuz sahiblərini məhv etmək siyasətinə başladılar. Yerə-göyə sığmayan belə insan fəlakətləri iyirminci əsrin ən dəhşətli və Azərbaycan xalqına qarşı təşkil edilən əsil soyqırım siyasəti kimi qeyd edilməlidir.

1937-ci ildə Azərbaycan SSR-dən 100 mindən artıq adam sürgün edilmişdi⁴. Ancaq bu rəqəmlər də son hədd deyildi. Xalqımıza qarşı kütləvi

¹ ARPİİ SPİHDA, f.1, siy.231, iş 23, v.3

² Yenə orada, v.4

³ Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993, s.3

⁴ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild. Bakı, 2000, s.384

repressiya, ölüm, işgəncə və məşəqqətli sürgün həyatı davam edirdi. 1937-38-ci illərdə 3 milyondan bir az çox olan Azərbaycan SSR-də 20 mindən çox adam güllələnmiş, 200 mindən çox adam sürgün edilmişdi¹; yəni əslində hər 12-13 nəfərdən biri repressiyanın qurbanı olmuşdu.

Araşdırmalara görə 1937-1938-ci illərdə təkcə Bakıda 70 mindən çox adam güllələnib. 1920-ci ilin aprel işğalından 1938-ci ilə qədər 250 min (kişi) nəfər güllələnib². Buraya sürgün edilənlər, konslagerlərə göndərilənlər, həbs edilən qadınlar daxil deyil. Nə qədər adam sürgünə göndərilib, hələ onların miqdarı məlum deyil. Axtarışlar davam edir.

Üçüncü yarımfişil “SSRİ-nin və Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyalarının qəbulu və Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyətinin sonu” adlanır. Burada göstərilir ki, Sovet cəmiyyətinin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dərin dəyişiklikləri, böyük inkişafı və potensial nailiyyətləri qanunvericilik yolu ilə təsbit etmək üçün yeni «Stalin Konstitusiyası»nın qəbul edilməsi günün aktual məsələsinə çevrildi. Mərkəzi partiya və dövlət hakimiyyət orqanları ölkənin hər yerində ikinci beşilliyin nailiyyətlərini tərifləyir, sosialist sənayeləşdirilməsinin, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinin və mədəni quruculuğun nəhəng müvəffəqiyyətləri ilə öyünür və beləliklə, Sovet İttifaqının inkişaf etmiş sənaye-aqrar ölkəsinə çevrilməsi haqqında pafoslu təbliğat kampaniyasını genişləndirirdilər.

Bütün ölkə miqyasında artıq əvvəlki Konstitusiyanın bir çox mədələri «köhnələşmiş» və onları yeniləşdirmək üçün sosial tələbat yaranmışdı. Odur ki, yeni Konstitusiyayı qəbul etmək «zəruri idi». Ölkədə «sosializmin qələbəsini», sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni nailiyyətləri təsbit etmək üçün fəvqəladə Sovetlər qurultayını toplamaq qərara alındı.

Ümumazərbaycan IX Fəvqəladə Sovetlər qurultayı 1936-cı il noyabrın 17-də Bakıda açıldı. Qurultayın 477 nümayəndənin iştirak etdiyi gündəliyində aşağıdakı məsələlər dururdu: 1) SSRİ Konstitusiyasının ümumxalq müzakirəsinin yekunları haqqında; 2) Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasının layihəsi haqqında; 3) ZSFSR-in ləğvi haqqında; 4) Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasının (Əsas Qanunu) təsdiq edilməsi; 5) Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilər haqqında³.

¹ Cəfərov C. Azərbaycan sovet kəndi XX əsrin 20-ci illərinin sonu - 30-cu illərdə. Tar. elm. dok. dis. Bakı, 2008, s.162

² “Azadlıq” qəz., Bakı, 1991, 26 aprel

³ Резолюции и постановления съездов советов Азербайджанской ССР (1921-1937гг.). Баку: АН Азерб. ССР, 1961, s.185

1937-ci il martın 14-də Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul olundu¹.

1937-ci il sentyabrın 17-də Naxçıvan MSSR X Fövqəladə Sovetlər qurultayı muxtar respublikanın yeni Konstitusiyasını təsdiq etdi².

1938-ci il iyulun 14-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin I sessiyasının işə başlaması ilə Azərbaycan SSR MİK öz fəaliyyətini dayandırdı, özünün bütün səlahiyyətlərini və dövlət hakimiyyəti funksiyalarını yeni yaradılan Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təhvil verdi. Bununla da 1921-ci ilin mayından 1938-ci ilin iyuluna qədər fəaliyyət göstərən Azərbaycan SSR MİK respublikanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm tarixi xidmətlər göstərdi, milli-dövlət quruculuğu sahəsində fundamental əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirdi, böyük quruculuq işlərinin yerinə yetirilməsində, respublikanın inkişaf etmiş aqrar-sənaye dövlətinə çevrilməsində, xalqımızın və millətimizin şərəfli dövlətçilik tarixində mühüm rol oynamış, öhdəsinə düşən nəhəng tarixi vəzifələrin həyata keçirilməsində geniş və hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aparılan tədqiqat işinə yekun vurulmuş, ümumiləşdirmələr aparılmış, əldə edilmiş konkret nəticələr təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Monoqrafiya. B., BDU-nun nəşriyyatı, 2012, 508 s.
2. Azərbaycanda inzibati-amirlik sisteminin yaradılması və formalaşması (20-30-cu illər) // Magistr kursunun proqramı. BDU, B., 2003, 16 s.
3. Azərbaycanda dövlət quruculuğu (20-30-cu illər) // Magistr kursunun Proqramı. BDU, B., 2008, s.57-71
4. Sovetlərin sinfi düşməyə qarşı mübarizəsi (1933-1934-cü illər) // Azərbaycan SSR EA xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1981, №4, s.24-31
5. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması, onun təşkilat quruluşu və funksiyaları // Azərbaycan SSR EA xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1985, №2, s.31-38
6. Kirovabadda sosialist dövlət quruculuğunun inkişaf etdirilməsi // Elmi

¹ “Kommunist” qəzeti, 14, 18 mart 1937-ci il

² Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III cild, 1-ci hissə. Bakı, 1973, s.544

- konfransın mat-ları, B., 1985, s.44-45
7. Respublikada milli dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin rolu (1921-1925-ci illər) //Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1986, №3, s.29-36
 8. Ümumazərbaycan sovetlər qurultayları // ASE, IX c. Bakı, 1986, s.486-487
 9. Gəncədə Sovet quruculuğu mərhələləri // Elmi-təcrübi konfransın materialları. Bakı, 1988, s.119-121
 10. Azərbaycanda milli-dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsinin bəzi xüsusiyyətləri (1920-1922-ci illər) / Elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı, 1999, s.94-96
 11. Azərbaycanda inzibati-amirlik sisteminin yaranması və formalaşmasının bəzi xüsusiyyətləri // “Təfəkkür” universitetinin Elmi əsərləri (V buraxılış). Bakı, 1999, s.284-286
 12. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və iqtisadi münasibətlərin yeni sistemi / Elmi-praktik konfransın materialları. B., 2000, s.83-85
 13. Zorakılıqla həyata keçirilən kollektivləşmə siyasəti və onun ağır nəticələri / Müstəqil Azərbaycan Respublikası üçüncü minilliyin birinci yüzilliyində» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2001, s.65-67
 14. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Azərbaycan-Ermənistan ərazi məsələləri (20-ci illər) // Tarix və onun problemləri, B., 2009, №1-2, s.116-121
 15. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması və onun fəaliyyəti / BDU-nun 90 illik yubileyi münasibətilə elmi-praktiki konfransın materialları. B., 2009, s.132-141
 16. Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması / Beynəlxalq elmi konfransın materialları. B., 2009, s.13-15
 17. Hakimiyyət orqanlarının qolçomaqlara qarşı «düşmən» siyasəti (XX əsrin 20-30-cu illəri) // Bak. Un.-nin xəbərləri, 2010, №3, s.107-113
 18. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin milli dövlətçilik strukturlarının yaradılmasında fəaliyyəti / «Türk dünyası: dünəni və bu günü» mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. “Viktori” nəşr., Bakı, 2011, s.343-345
 19. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Azərbaycan-Gürcüstan ərazi məsələləri (20-ci illər) // Tarix və onun problemləri, B., 2011, №2, s.252-256

20. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin respublikada rayonlaşma sisteminə rəhbərliyi (20-30-cu illər) / Respublika elmi praktiki konfransının materialları. B., 2011, s.214-215
21. Akademik Ziya Bünyadov Azərbaycan sovet dövrü tarixi məsələlərinin ilk obyektiv tədqiqatçı alimidir // Tarix və onun problemləri, Xüsusi buraxılış. B., 2012, s.31-35
22. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin kollektivləşmə siyasətinə müasir baxış // Bak. Un.-nin xəbərləri, hum. elm. ser., №1, 2012, s.99-105
23. Деятельность Аз.ЦИК-а в политике односторонней индустриализации в Азербайджане // Хабаршы Вестник, №2(65), Алматы, 2012, s.140-144
24. Dövlət strukturlarının yaradılmasında və formalaşdırılmasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin fəaliyyəti. (XX əsrin 20-30-cu illəri) / «Türk dünyası: dünəni və bu günü» mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. “Viktor” nəşr., B., 2012, s.252-255
25. Hakimiyyət orqanlarının kütləvi repressiya siyasəti // Bak. Un.-nin xəbərləri, hum. elm. ser., B., 2012, №4, s.52-59
26. Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünə edilən qəsd: DQMV-in yaradılması və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarları // Sivilizasiya. Elmi-nəzəri, praktik jurnal, B., 2012, № 2, s.58-68
27. Руководство Аз.ЦИК-ом восстановления и развития промышленности в Азербайджане // Поиск серия гуманитарных наук, Международного научно-педагогического журнала “Высшая школа Казахстана” 2012, №2 (1), s. 55-58
28. Законодательная деятельность Центрального Исполнительного Комитета Азербайджана (20-30-е годы XX века) // Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2012, №12, s. 174-179
29. Постановления Аз.ЦИК-а по усовершенствованию административно-территориального деления в республике // Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2012, №13, с.92-96
30. Массовые репрессии в Азербайджане и позиция Аз. ЦИК-а // Журнал «Гилея», Украинская Академия Наук, Киев, 2012, вып. 62(№7), с.220-223
31. Sovet hakimiyyəti orqanlarının Dağlıq Qarabağ siyasəti // “Tarix və onun problemləri”, B., 2012, №1, s.61-68
32. Новая экономическая политика и законодательская деятельность Центрального Исполнительного Комитета Азербайджана / Сбор-

- ник научных статей по итогам международной научно-практической конференции. С.Петербург, 2012, с.99-102
33. Heydər Əliyev və Azərbaycanın XX əsrin 20-30-cu illər tarixinin bəzi məsələləri // “Tarix və onun problemləri”. Ümummillî lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, B., 2013, №2, s.279-287
 34. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə edilən qəsdlərə qarşı Azərbaycan SSR MİK-in mübarizəsi arxiv sənədlərini «dili ilə» // Tarix və onun problemləri, B., 2013, №3, s.72-80
 35. Sovet hakimiyyəti orqanlarının «Naxçıvan məsələsi»ndə mövqeyi // ADPU-nun xəbərləri, 2013, №2, s.167-171 (həmmüəllif X.Məmmədov)
 36. İnzibati amirlik sisteminin gücləndirilməsi dövründə Azərbaycan SSR MİK-in fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, 2013, №4, s.86-91
 37. Sovet hakimiyyət orqanlarının antimillî siyasəti və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin mövqeyi. ADPU-nun xəbərləri, 2013, №3, s.91-96
 38. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmasının xüsusiyyətləri və qəbul etdiyi qərarlar // Bak. Un.-nin xəbərləri, hum. elm. ser., B., 2013, №4, s.64-70
 39. Azərbaycanda aprel işğalı və sovet idarəetmə sisteminin tətbiqi // XX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın mat-rı. 2013, s.450-453
 40. Maarif və mədəniyyətin inkişafında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri. B., 2014, №1, s.96-102
 41. Sovet hakimiyyəti orqanlarının səhv siyasətinə qarşı genişlənən kəndli hərəkəti (20-30-cu illər) // Bak. Un.-nin xəbərləri, hum. elm. ser., B., 2014, №2, s.50-59
 42. DQMV-nın təşkili prosesində Azərbaycan SSR MİK-in qərarları arxiv sənədlərinin «dili» ilə. Tarixi həqiqətlər və reallıqlar // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2014. №4, s.32-40
 43. The Azerbaijani peasant movement against soviet policies and after 1920 // Tomson Index jurn, USA, 2015, Central Slavic and East European Studies (CSEES), Brill.Boton. Impact Factor 0, 288 (www.historjir.org), 2015, vol: 2, № 3, p.267-277

**СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ССР (1921-1938 гг.)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена одной из актуальных проблем азербайджанской историографии - истории государственного строительства в Азербайджане, созданию и деятельности Центрального Исполнительного Комитета Азербайджанской ССР, являвшегося законодательной, распорядительной и исполнительной властью в стране. Хронологические рубежи исследования охватывают 1921-1938 гг., т.п. период со времени его создания до завершения его деятельности. Диссертационная работа состоит из введения, 5 глав, заключения, дополнений и списка используемой литературы.

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, хронологические рамки исследования, степень её изученности, цели и задачи, научная новизна, источниковедческая база и историография, апробация работы и её научно-практическое значение.

В первой главе диссертации, состоящей из трёх параграфов, обстоятельно исследуются причины падения АДР, политические и идеологические предпосылки создания советской государственной системы управления, формирование Аз.ЦИКа как высшего и законодательного органа на основе решений I Общеазербайджанского Съезда Советов и первой Конституции Азербайджанской ССР.

Во второй главе диссертации, состоящей из двух параграфов, раскрывается законодательная деятельность Аз.ЦИКа в сфере государственного строительства, руководство созданием и формированием им новых государственных структур, а также высших и местных органов власти, основные направления этого руководства.

В третьей главе диссертации, состоящей из пяти параграфов, последовательно и всесторонне исследуются вопросы территориальной целостности Азербайджана, оккупация азербайджанских земель со стороны Армянской и Грузинской ССР, официальная антиазербайджанская позиция Центра, образование НКАО и Нахчыванской АССР, а также совершенствование системы административно-территориаль-

ного районирования.

В четвертой главе диссертации, состоящей четырёх параграфов, на конкретных фактах всесторонне освещается внедрение советской системы управления экономикой, возрастающее народное движение против односторонней индустриализации и насильственной коллективизации, ошибочная политика властей в отношении кулачества, а также деятельность Аз.ЦИКа в развитии просвещения и культуры.

В пятой главе диссертации, состоящей из трёх параграфов, исследуются особенности вступления Аз.ЦИКа в новый этап развития, проведение в республике массовых репрессий, на основе принятых новых Конституций СССР и Азербайджанской ССР завершение деятельности Аз.ЦИКа и передача её полномочий Верховному Совету Азербайджанской ССР.

В заключении диссертации подводятся итоги исследования и даны конкретные научные и обобщения.

Doctor of philosophy in history N.Z.Mammadov

**Establishment and activity of Central Executive Committee
of Azerbaijan SSR (years of 1921-1938)**

SUMMARY

The presented thesis is devoted to one of the actual problems in history studies-complex and investigation in new conception the whole period of the history of Azerbaijan of the years 20th-30th of XX century and its social and economical and cultural life as well. For the first time, establishing of Azerbaijan Central Executive Committee, as legislative and controlling organ and its systematical and comparative analyses and role in the formation of new state structure have got their expressions in the presented thesis.

The presented thesis consists of introduction, five chapters, conclusion, additions and the list of bibliography. **In the introduction** part of the thesis the actuality of the theme is based on. The chronological frame of the investigation, aim and duties, scientific innovations, approbation of the work and scientific and practical importance is also shown.

In the first chapter of thesis consisting of three paragraphs according to the 1st all Azerbaijan Soviets Congress and the first Constitution of Azerbaijan SSR, mainly organization and formation of Azerbaijan CIC as legislative organ, its organization structure functions of presidium have comprehensively been investigated.

In the second chapter of the thesis consisting of two paragraphs the legislative activity of CIC of Azerbaijan in state building, new state structures, its leadership in formation of local government has been investigated as well.

In the third chapter of the thesis consisting of five paragraphs attempt to the territorial integrity of Azerbaijan, occupation of our lands by Armenian and Georgian SSR, the antiazerbaijan position of Soviet Centre, organization of NGAR, establishing of Nakhchivan ASSR is also investigated.

In the fourth chapter of new thesis consisting of four paragraphs applying of new soviet management system, people's movement against collectivization by force, the wrong policy of state organs against "qolchomaqs" and activity of Azerbaijan CIC about development of culture and education in the years of 20th-30th are comprehensively lightened with con-

crete facts as well.

In the fifth chapter of the thesis consisting of three paragraphs the features of entering of Azerbaijan CIC to new development stage, the mass repression policy realized in the republic, the end of activity of Azerbaijan CIC according to the new Constitution adopted by USSR and Azerbaijan USSR and passing their authority to the supreme soviet of Azerbaijan SSR has been investigated.

In the conclusion part of the thesis the investigation work is summarized and concrete scientific and logical generalizations are put forward as well.

На правах рукописи

НУРУ ЗЕЙНАЛАБДИН ОГЛЫ МАМЕДОВ

**СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(1921-1938 годы)**

Специальность: 5503.02 - Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по истории

БАКУ - 2015